

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
INTRODUCTION

I N T R O D U C T I O N

The necessity of a collection of Byzantine and post-Byzantine legal sources has been acknowledged since the earliest efforts to establish an organized Greek state. The purpose of unearthing the written and unwritten monuments of Greek legal history was not solely and simply to make these texts known as direct or indirect records of the previously in force Byzantine legal system. Its primary aim was a purely practical one; it was directly associated with the urgent needs of everyday judicial practice: namely, to support the drafting of Greek civil legislation on the basis of evidence brought to light by the study and collation of these sources.

The need was initially expressed in the text of the «*Legal Ordinance for East Continental Greece*» or «*Organisation of the Areios Pagos, Senate of Eastern Greece*» (Salona (Amphissa), 15.11.1821). In the relevant article, authorization was given to the Areios Pagos, the supreme body with administrative and judicial jurisdiction, to translate into modern Greek that part of the *Basilica* that concerned the «social» (i.e. civil) laws of the «*memorable Christian Emperors*» and to remove any contradictions «*as it serves best the public interest*». The same body was likewise empowered to publish this collection, having previously submitted it to the judgment of the regional prelates¹. Despite the unsuccessful (according to G.-V. von Maurer) outcome of the endeavor to find the text of the *Basilica*, as well as the deliberate suppression of any reference to unwritten law sources in the relevant provisions passed by the early revolutionary assemblies, two decrees from the Kapodistrian period² raised the issue once again, announcing a government programme aiming to

1. Kyriakopoulos, *Syntagmata*, Section III, chapter 1, point c, p. 653-654.

2. For details on the content of these texts see N. Pantazopoulos, *From the «learned» tradition to the Civil Code. Contribution to the history of the sources of modern Greek law*, Athens 1947, p. 165-182; G. Petropoulos, *History and Institutions of Roman Law as an introduction to the Civil Code and to the Civil Law previously in force* (ed. M. Tourtoglou), 1, Athens 1963, p. 373 ff.

Η αναγκαιότητα της συλλογής των βυζαντινών και μεταβυζαντινών νομικών πηγών έγινε αντιληπτή ήδη κατά τις πρώτες προσπάθειες συγκρότησης ελληνικού κράτους. Η ανεύρεση των γραπτών και άγραφων μνημείων της νομικής ιστορίας του ελληνισμού δεν απέβλεπε απλώς και μόνον στην ανάδειξη των κειμένων αυτών ως άμεσων ή έμμεσων τεκμηρίων του προϊσχύσαντος βυζαντινού δικαϊκού παρελθόντος. Κυρίως είχε έναν καθαρά πρακτικό σκοπό, άμεσα συνδεδεμένο με τις επιτακτικές ανάγκες της τρέχουσας δικαστικής πρακτικής: να επιστηρίξει το οικοδόμημα της ελληνικής αστικής νομοθεσίας επί των στοιχείων εκείνων που θα προέκυπταν από τη μελέτη και την αντιπαραβολή των πηγών.

Αρχικά, το ζήτημα διατυπώνεται στο κείμενο της «*Νομικής Διατάξεως της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος*» ή «*Οργανισμού του Άρειου Πάγου, Γερουσίας της Ανατολικής Ελλάδος*» (Σάλωνα (Άμφισσα), 15.11.1821). Με το σχετικό άρθρο δίδεται εντολή στον Άρειο Πάγο ως το ανώτατο όργανο με διοικητικές και δικαστικές αρμοδιότητες, να μεταφέρει στη νέα ελληνική το μέρος των *Βασιλικών* που αφορά στους «κοινωνικούς» (δηλαδή στους αστικούς) νόμους των «*άειμνήστων Χριστιανών Αὐτοκρατόρων*» και να απαλείψει τις αντιφάσεις «*κατὰ τὸ κοινῶς συμφερότερον*». Επίσης να δημοσιεύσει τη συλλογή, αφού προηγουμένως την θέσει υπό την κρίση των αρχιερέων της περιφέρειάς του¹. Παρά την ανεπιτυχή (κατά τον G.-L. von Maurer) έκβαση του εγχειρήματος ανεύρεσης του κειμένου των *Βασιλικών*, αλλά και τη σκόπιμη αποσιώπηση στις σχετικές ρυθμίσεις των πρώτων επαναστατικών συνελεύσεων, κάθε αναφοράς σε πηγές αγράφου δικαίου, δύο διατάγματα της καποδιστριακής περιόδου² θα επαναφέρουν το θέμα, υπό τη μορφή της εξαγγελίας κυβερνητικού προγράμματος το οποίο αποσκοπούσε αδιακρίτως στη συλλογή γραπτών

1. Κυριακόπουλος, *Συντάγματα*, Τμήμα Γ', κεφάλαιο Α', στοιχείο γ', σ. 653-654.

2. Αναλυτικότερα περί του περιεχομένου των κειμένων αυτών βλ. Ν. Πανταζόπουλος, *Άπό της «Λογίας» παραδόσεως εις τὸν Ἀστικὸν Κώδικα. Συμβολή εις τὴν ἱστορίαν τῶν πηγῶν τοῦ νεοελληνικοῦ δικαίου*, Ἀθήναι 1947, σ. 165-182· Γ. Πετρόπουλος, *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου ὡς εἰσαγωγή εις τὸν Ἀστικὸν Κώδικα καὶ εις τὸ προϊσχύσαν αὐτοῦ Ἀστικὸν Δίκαιον* (ἐπιμ. ἐκδ. Μ. Τουρτόγλου), τ. 1, Ἀθήναι 1963, σ. 373 ἐπ.

collect the written and unwritten legal sources³. The first of these decrees (No. 64/1.2.1830)⁴, issued in implementation of article 142 of the *Civil Constitution of Greece*, assigned to the Secretary of Justice the task of collecting, classifying «*in due*

3. It is worth noting that prior to these decrees, the Allies, through their representatives acting in accordance with the Treaty of London, addressed to the Governor of Greece Ioannes Kapodistrias, an official letter (9 October 1828) with 28 questions on various matters related to the administrative and judicial organisation of the Greeks under Ottoman rule, to the privileges granted to the Christian population, to their local particularities, to the social classes that participated in the exercise of local authority, to the categories and level of taxes payable to the Ottoman administration and the Church, to the types of land-lease and revenues from farm lands, etc. Regarding Kapodistrias' interesting replies, see A. Mamoukas, *Documents regarding the regeneration of Greece*, 11, p. 256-335 (which contain the questions submitted to the Governor and his answers dated 18/30.10.1828 (= Gines, *Outline*, entry 789), p. 246-256 and p. 245 note 1 (answers of the provisional consultative body «Panhellenion», (3 and 7.11.1828) that differ from those of Kapodistrias only as it regards question 28, which refers to retaining the local administrative entities of the Ottoman period; also the reply of the «Panhellenion» to the Declaration addressed by the representatives of the Allies on the issue of financial aid). A little later, in order to meet the needs of the judiciary, an initial effort to collect the local customs was made by N. Gerakares, president of the *Protokleton* (First Instance) court of the Western Sporades. He has sent a relevant circular (No. 27/13.4.1829) to the governors and leaders of the local communities of the islands under his jurisdiction (Spetses, Hydra, Aegina, Salamis) (J. Visvizes, «Regarding the legal customs under Turkish rule up to the Royal Decree of 23 Feb. 1835», *Athena* 53 (1949), p. 226-227; Idem, «Legal customs of the islands of Spetses, Hydra, Poros and Salamis» *EHHH* (= *EKEIEΔ*) 3 (1950), p. 9-16, with the circular and the replies). Cf. a similar effort to collect customs in the province of Messenia by G. Skalides, president of the *Protokleton* court of Messenia, following an objection filed by a litigant regarding the validity of custom. However, the effort was not treated favourably by the Ministry of Justice (see the relevant document (16.9.1829) in C. Triantaphyllopoulos, «Civil justice under Kapodistrias», *Praktika Akademias Athenon* 23 (1948), p. 479 [= Triantaphyllopoulos, *Complete Works*, B2, p. 790].

4. *General Gazette of Greece*, 25 (26 March 1830), p. 97 (Ch. Pratsikas, «The Civil Code of Greece. Two legal centenaries 1830-1930/1835-1935», *Themis* (Angelopoulos – Pratsikas), 41 (1930), p. 273-274; see also the republication of the text with corrections by Charikleia Dimakopoulou, *The course leading to drafting the Greek Civil Code. The period of quest 1822-1891. Contribution to the history of modern Greek law*, [*EHHH* 41 Suppl. 9], Athens 2010 p. 495. The preamble to the Resolution («*Psephisma*») in question notes in particular: «*Believing that the Nation, according to article 142 of the Law of Epidaurus, has revealed its decision to clarify the old Byzantine civil laws...*»). However, the Resolution refers to art. 142 of the *Civil Constitution of Greece* (Troezena, Third National Assembly, 1.5.1827), which has amended the *Law of Epidaurus* or *Provisional Constitution of Greece* (Astros, Second National Assembly, 1823).

και αγράφων νομικών πηγών³. Το πρώτο από τα διατάγματα αυτά (με αριθ. 64 της 1.2.1830)⁴, εκδιδόμενο σε εφαρμογή του άρθρου 142 του *Πολιτικού Συντάγματος*

3. Αξίζει να σημειωθεί ότι είχε προηγηθεί το από 9 Οκτωβρίου 1828 έγγραφο των τριών Συμμάχων Αυλών με το οποίο οι Αντιπρόσωποί τους, σε εκτέλεση της Συνθήκης του Λονδίνου, απηύθυναν προς τον κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 28 ερωτήματα επί διαφόρων ζητημάτων σχετικών με τη διοικητική και δικαστική οργάνωση του οθωμανοκρατούμενου ελληνισμού, τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στους χριστιανικούς πληθυσμούς, τις τοπικές ιδιαιτερότητές τους, τις κοινωνικές τάξεις που μετείχαν στην άσκηση της τοπικής εξουσίας, τις κατηγορίες και το ύψος των φόρων προς την οθωμανική διοίκηση και την εκκλησία, τα είδη μισθώσεων και τις προσόδους των αγροτικών γαιών κ. α. Για τις ιδιαίτερες ενδιαφέρουσες απαντήσεις του Ιω. Καποδίστρια βλ. Α. Μάμουκας, *Τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν*, τ. 11, σ. 256-335 (όπου τα υποβληθέντα ερωτήματα και η σχετική απάντηση του κυβερνήτη της 18/30.10.1828 (= Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 789), σ. 246-256 και σ. 245 σημ. 1 (όπου οι απαντήσεις του Πανελληνίου της 3ης και 7ης. 11.1828 με διαφοροποιημένες θέσεις από εκείνες του Ιω. Καποδίστρια μόνον όσον αφορά στο 28ο ερώτημα το οποίο αναφερόταν στη διατήρηση των επί τουρκοκρατίας τοπικών διοικήσεων· επίσης και η απάντησή του Πανελληνίου επί της διακοινώσεως των αντιπροσώπων των Συμμάχων Αυλών περί των χρηματικών βοθημάτων). Λίγο αργότερα, μία πρώτη προσπάθεια περισυλλογής των επιτοπίων εθίμων, για τις ανάγκες της δικαστικής χρήσεως, γίνεται από τον Πρόεδρο του Πρωτοκλήτου Δικαστηρίου Δυτικών Σποράδων Ν. Γερακάρη με την αποστολή σχετικής εγκυκλίου (αριθ. 27/13.4.1829) προς τους διοικητές και δημογέροντες των νήσων της δικαιοδοσίας του (Σπέτσες, Ύδρα, Αίγινα, Σαλαμίνα) (Ι. Βισβίτζης, «Τινὰ περί τῶν νομικῶν ἐθίμων ἀπὸ τῆς τουρκοκρατίας μέχρι καὶ τοῦ Β. Διατάγματος τῆς 23ης Φεβρουαρίου 1835», *Ἄθηνᾶ* 53 (1949), σ. 226-227· Του Ἰδίου, «Νομικά τινα ἔθιμα τῶν νήσων Σπετσῶν, Ὑδρας, Πόρου καὶ Σαλαμῖνος», *ΕΑΙΕΔ* 3 (1950), σ. 9-16 όπου το κείμενο και οι απαντήσεις επί της εγκυκλίου). Πρβλ. και παρόμοια ενέργεια περί συλλογής εθίμων της επαρχίας Μεσσηνίας του Προέδρου του Πρωτοκλήτου Δικαστηρίου Μεσσηνίας Γ. Σκαλίδη, κατόπιν προβολής ενστάσεως διαδίκου περί ισχύος εθίμου, η οποία ωστόσο δεν είχε ευνοϊκή αντιμετώπιση από το Υπουργείο Δικαίου (βλ. το σχετικό έγγραφο από 16.9.1829 στον Κ. Τριανταφυλλόπουλο, «Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 23 (1948), σ. 479 [= Τριανταφυλλόπουλος, *Ἄπαντα*, τ. Β2, σ. 790 όπου και παραπέμπεται στη συνέχεια].

4. *Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος*, φ. 25 (26 Μαρτίου 1830), σ. 97 (Χ. Πράτσικας, «Ὁ Ἄστικὸς τῆς Ἑλλάδος Κώδῆξ. Δύο νομικαὶ ἑκατονταετηρίδες 1830-1930/1835-1935», *Θέμις (Θ. & Π. Ἀγγελόπουλων-Χ. Πράτσικα)* 41 (1930), σ. 273-274· πρβλ. και αναδημοσίευση του κειμένου με διορθώσεις από την Χαρίκλεια Δημακοπούλου, *Ἡ πορεία πρὸς σύνταξιν Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος. Ἡ περίοδος τῶν ἀναζητήσεων 1822-1891. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Νεοελληνικοῦ Δικαίου, Παράρτημα 9 ΕΚΕΙΕΔ* 41 (2008), σ. 495). Όπως ειδικότερα αναφέρεται στο προοίμιο του εν λόγω Ψήφισματος, «Θεωροῦντες ὅτι τὸ ἔθνος κατὰ τὸ ἄρθρο 142 τοῦ Νόμου τῆς Ἐπιδαύρου ἐφανέρωσεν τὴν ἀπόφασίν του νὰ διασαφήσῃ τοὺς πολιτικοὺς παλαιοὺς Βυζαντινοὺς νόμους ...». Στην πραγματικότητα το Ψήφισμα αναφέρεται στο άρθρο 142 του τελόντος σε αναστολή (από 18.1.1828) *Πολιτικοῦ Συντάγματος τῆς Ἑλλάδος* (Τροιζήνα, Γ' Εθνικὴ Συνέλευση 1.5.1827), με το οποίο είχε αναθεωρηθεῖ ο *Νόμος τῆς Ἐπιδαύρου ἢ Προσωρινὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος* (Ἄστρος, Β' Εθνικὴ Συνέλευση 1823).

order»), and eventually publishing the «civil Byzantine laws»⁵ that were included in the *Basilica* and in the *Novellae* of post-Justinian emperors. The Secretary of Justice was assigned also the task of collecting the «unwritten laws»⁶ and of collat-

5. These decrees focus on civil law, because the vacuum created by the abolition of Ottoman criminal law was temporarily filled by the extension of the validity of the «embryonic» criminal law of the *Apanthisma ton Enklematikon* (Selected Criminal Laws) of the Second National Assembly of Greece (Law 33/1.7.1824), at first with Resolutions nos 19/15.12.1828 (art. 38) and 152/15.8.1830 *On the Organisation of the Courts* (art. 148), and then with the publication of the *Civil and Criminal Procedure* in 1830 (Resolution no. 153/15.8.1830). To fill in any gaps or other shortcomings in the *Apanthisma*, and in order to replace the initial provision that stipulated the complementary application of Byzantine criminal laws (Law 33/1.7.1824, art. b), the first of the aforementioned resolutions provided that «equity» be applied as a source of law; the second added the application of «Reason»; see M. Tourtoglou «“Equity” in the dispensation of criminal justice during Kapodistrias’ era», *Lakonikai Spoudai* 10 (1990), p. 252ff (= *Meletemata*, 2, p. 153ff); Idem, «Le droit byzantin et son influence sur le droit pénal des années post-révolutionnaires en Grèce», in *Byzantine law* (Proceedings of the international symposium of jurists (Thessalonike, 10-13 December 1998), p. 89ff (= *Meletemata*, 4, p. 55ff); also in Greek in *Armenopoulos* 21 (2000) p. 207ff. This was followed by the publication of the Criminal Law of 19.4.1834, drafted by Maurer, which was modeled on the Bavarian Code of 1813. Regarding commercial law, according to the provisions of the National Assemblies of Epidaurus (art. 92 of the *Constitution* of 1.1.1822), Astros (art. 80 of the *Constitution* of 1823) and Troezena (art. 142 of the *Constitution* of 1827), the first three books of the French Commercial Code (Resolution 152/15.8.1830, art. 148) remained in force. This was followed by King Otto’s decree of 19.4/1.5.1835 introducing the first three books of the French Commercial Code, based on the translation prepared by an *ad hoc* committee, and the passing of the law of 2/14.5.1835 «*On the jurisdiction of the commercial courts*».

6. This somewhat vague announcement of a programme to collect unwritten laws deviated from the texts of the early *Constitutions*, which intended to exclude customary law in order that the judicial system be applied uniformly; see similar opinions of the Parliament of the second period of the provisional Administration (1823-1824) advising that cases of family and inheritance law should be judged according to Byzantine law rather than local custom (J. Visvizes, *Civil justice from the Greek war of independence to Kapodistrias with unpublished documents*, Athens 1941, p. 5, 85 note 5). The only exception was the draft *General Organisation* regulating the local government of the Peloponnese, submitted by the Peloponnesians in July 1821 to the meeting of notables with Demetrios Ypselantes (at Vervena), a text which, however, was never implemented (see Kyriakopoulos, *Syntagmata*, p. 621). Despite the above, it is a fact that, throughout the War of Independence, in order to serve the needs of current judicial practice, the administration recognized *de facto* the validity of custom, even if contrary to the provisions of Byzantine law (Visvizes, *op. cit.*, p. 112, note 3, 113, 168, with the relevant sources). On the other hand, owing to prevailing conditions, the old local tribunals in Cyclades and Sporades continued to function (Visvizes, *op. cit.*, p.

της Ελλάδος, αναθέτει κατ' αρχήν στον Γραμματέα (Υπουργό) της Δικαιοσύνης, το έργο της συγκέντρωσης, κατάταξης «κατὰ τὴν ἀνήκουσαν τάξιν» και εν τέλει δημοσίευσης των «πολιτικῶν Βυζαντινῶν νόμων»⁵ οι οποίοι περιλαμβάνονταν στους «παλαιούς βυζαντινούς νόμους» (Βασιλικὰ) και στις «Νεαρές τῶν μεταγενεστέρων Αὐτοκρατόρων». Επιπροσθέτως όμως αναθέτει και το έργο της συλλογῆς των «ἀγράφων νόμων»⁶ και της «συμπαραβολῆς» τους με το αυτοκρατορικό βυζαντινό

5. Το ενδιαφέρον των διαταγμάτων αυτῶν επικεντρώνεται στο αστικό δίκαιο. Και τούτο διότι το κενό που εἶχε προέλθει ἀπὸ τὴν κατάργηση του οθωμανικοῦ ποινικοῦ δικαίου εἶχε συμπληρωθεῖ προσωρινῶς με τὴν παράταση τῆς ισχύος του «εμβρυώδους» ποινικοῦ νόμου του Ἀπανθίσματος τῶν Ἐγκληματικῶν τῆς Β' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως τῆς Ελλάδος (Νόμος 33 τῆς 1.7.1824) ἡ οποία εἶχε ἐπέλθει με τὰ Ψήφισματα με αριθ. 19/15.12.1828 (ἄρθρο 38) και με αριθ. 152/15.8.1830 *Περὶ Διοργανισμοῦ τῶν Δικαστηρίων* (ἄρθρο 148). Επίσης, καί με τὴν ἐκδοση τῆς *Πολιτικῆς καὶ Ἐγκληματικῆς Διαδικασίας* του 1830 (Ψήφισμα με αριθ. 153/15. 8.1830). Για τὴ συμπλήρωση των κενῶν ἢ ἄλλων αδυναμιῶν του Ἀπανθίσματος, και σε αντικατάσταση τῆς αρχικῆς διατάξεως που ὀριζε τὴ συμπληρωματικὴ εφαρμογὴ των βυζαντινῶν ποινικῶν διατάξεων (Νόμος 33 /1.7.1824, ἄρθρο β'), ὀρίσθηκε με το μεν πρώτο ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα Ψήφισματα, ἡ εφαρμογὴ τῆς «ἐπιεικειᾶς» ὡς πηγῆς δικαίου, ἐνῶ με το δεύτερο προστέθηκε και ἡ εφαρμογὴ του «ὀρθοῦ λόγου». πρβλ. Μ. Τουρτόγλου, «Ἡ "ἐπιεικεία" κατὰ τὴν ἀπονομῆ ποινικῆς δικαιοσύνης ἐπὶ Καποδίστρια», *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 10 (1990), σ. 252 επ. (= *Μελετήματα*, τ. Β', σ. 153 επ.). Του Ἰδίου, «Το βυζαντινὸ δίκαιο και ἡ ἐπίδρασή του στο ποινικὸ δίκαιο των μετεπαναστατικῶν χρόνων», *Ἀρμενόπουλος* 21 (2000), σ. 207 επ. Ὡς ἀκολουθῆσει ἡ ἐκδοση του Ποινικοῦ Νόμου τῆς 19.4.1834, ἔργου του Μάουρερ, ὁ οποίος εἶχε ὡς πρότυπο τον Βαυαρικὸ Κώδικα του 1813. Ὅσον ἀφορᾶ στο ἐμπορικὸ δίκαιο, πηγὴ παρέμεινε, σύμφωνα με τους ὀρισμούς των Ἐθνοσυνελεύσεων τῆς Ἐπιδάφου (ἄρθρο 92 του *Πολιτεύματος* τῆς 1.1.1822), Ἀστρους (ἄρθρο π' του *Πολιτεύματος* του 1823) και Τροιζήνας (ἄρθρο 142 του *Πολιτεύματος* του 1827), ὁ Γαλλικὸς Ἐμπορικὸς Κώδικας, κατὰ τὰ τρία πρώτα βιβλία του (Ψήφισμα 152 τῆς 15.8.1830, ἄρθρο 148). Ἀκολουθεῖ με το οθωνικὸ διάταγμα τῆς 19.4./1.5.1835 ἡ εἰσαγωγὴ των τριῶν πρώτων βιβλίων του Γαλλικοῦ Ἐμπορικοῦ Κώδικα, με βάση μετάφραση ἀπὸ εἰδικὴ προς τούτο συσταθεῖσα ἐπιτροπὴ, και ἡ ψήφισμα του Νόμου τῆς 2/14.5.1835 «*Περὶ τῆς ἀρμοδιότητος τῶν ἐμποροδικείων*».

6. Ἡ κάπως ἀόριστη αὐτὴ ἐξαγγελία ἐνὸς προγράμματος συλλογῆς των ἀγράφων νόμων ἀποτελεῖ μίαν σαφὴ παρέκκλιση ἀπὸ τὰ κείμενα των πρώτων *Πολιτευμάτων*, τὰ οποία ἀποσκοπούσαν στον ἀποκλεισμό του ἐθμικοῦ δικαίου με σκοπὸ τὴν εφαρμογὴ ὁμοίμορφου δικαστικοῦ συστήματος· βλ. ὁμοίως και ἀποφάνσεις του Βουλευτικοῦ τῆς δευτέρας περιόδου τῆς προσωρινῆς Διοικήσεως (1823-1824) με τις οποίες τούτο γνωμοδοτεῖ ὅτι οἱ υποθέσεις οἰκογενειακοῦ και κληρονομικοῦ δικαίου θα πρέπει να κρίνονται κατὰ το βυζαντινὸ δίκαιο, και ὄχι κατὰ τὴν τοπικὴ συνήθεια (Γ. Βισβίτζης, *Ἡ Πολιτικὴ Δικαιοσύνη κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν μέχρι τοῦ Καποδιστρίου μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων*, Ἀθῆναι 1941, σ. 5, 85 σημ. 5). Μόνη ἐξαίρεση, το σχέδιο *Γενικοῦ Ὁργανισμοῦ* για τὴν τοπικὴ διοίκηση τῆς Πελοποννήσου που εἶχαν υποβάλει οἱ Πελοποννήσιοι τον Ἰούλιο του ἔτους 1821 στη σύνοδο προκρίτων και Δημητρίου Ὑψηλάντου (Βέρβεννα), ἐνα κείμενο ὁμως το οποίο οὐδέποτε ἐφαρμόσθηκε (βλ. Κυριακόπουλος, *Συντάγματα*, σ. 621). Παρὰ ταῦτα εἶναι γεγονός ὅτι, σε ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Ἐπαναστάσεως, ἡ διοίκηση, προκειμένου να ἐξυπηρετήσῃ τις

ing them with imperial Byzantine law⁷. The second decree (No. 152/15.8.1830 «*On the Organization of Lawcourts*», Appendix, article 148)⁸ confers on the

167-168, 186-187), as did also the local judicial committees, being thus a factor favourable to the application of local custom in cases laid before them.

7. Cf. the previous Resolution No. 19/15.12.1828 (art. 38) of I. Kapodistrias, in which no mention is made to custom as a source of law (Mamoukas, *Documents regarding the regeneration of Greece*, *op. cit.* p. 505-511). Cf. also, the customs referred to in circular No. 4422/15.12.1830, issued by the Ministry of Justice and addressed to the presidents of the courts of Sparta, published by G. L. von Maurer, *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privat-rechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. Juli 1834*, Heidelberg 1835 [= *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς εἰς τὰς σχέσεις τοῦ δημοσίου, ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου, πρὸ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος καὶ μετ' αὐτὸν μέχρι τῆς 31^{ης} Ἰουλίου 1834*, (transl. Chr. Pratsikas & E. Karastathes) I, Athens 1943, p. 429-432 and by J. Visvizes, «Legal documents of the Secretariat of Justice during the Kapodistrian period», *EHHH* 5 (1954), p. 118-122. This circular, which clearly intended to stop certain manifestly unjust and irrational customs in the region of Laconia (such as the custom of private justice in the event of homicide), stipulates that custom, according to the provisions of the *Basilica* (Title 51) cannot prevail over «*Reason*» and the law (Triantaphyllopoulos, «Civil justice under Kapodistrias», *Complete Works*, B2, p. 790 ff.). Even more strict, as regards the application of custom, was the slightly earlier circular No. 3172 of September 1830 addressed to the «*Protokleta*» courts stipulated that customs could not be applied in civil disputes that arose following the adoption of art. 142 of the *Constitution* of Epidaurus (First National Assembly), unless they met the conditions required by the provisions of Byzantine laws (text and commentary in J. Visvizes, «Regarding legal customs from the period of Turkish rule to the Royal Decree of 23 Feb. 1835», *op. cit.*, p. 230, 250-251). Specifically, as noted in the circular, «... cases must be tried under the law in force at the time of the act. And if it is a case of applying a custom, its features, both in essence and form, are those prescribed by written laws». Consequently «all courts, taking into account the imperial laws, will examine therein these principles more thoroughly». In this respect, see also the answer from the Ministry of Justice to a question by the «*Protokleton*» court of Naxos on 27.4.1831; according to the Ministry, and on the basis of art. 142 of the *Civil Constitution* of Greece, the *Basilica* take precedence over local customs (Triantaphyllopoulos, «Civil justice under Kapodistrias», *Collected works*, B2, p. 800). A similar reply was sent by the same Ministry to the governor of Santorini on 19 March 1831 (Visvizes, *Regarding legal customs*, *op. cit.*, p. 251). Finally, as far as it concerns an earlier proclamation (20.1.1828) by Kapodistrias in favour of adapting the statutes that are under preparation to the decisions of the National Assemblies of Epidaurus, Astros and Troezena see M. Tourtoglou, «The separation of powers under Kapodistrias», *Mnemosyne* 15 (2001-2002), p. 378, note 8 (= *Meletemata*, 4, p. 180, note 8). See also the document addressed by Kapodistrias to the «Panhellenion», No. 7450/26.10.1828 (Dimakopoulou, *The course leading to drafting the Greek Civil Code*, *op. cit.*, p. 94).

8. *General Gazette of Greece*, 73/10.9.1830, Appendix, p. 305-310 (text republished by Dimakopoulou, *op. cit.*, p. 496). This provision was in force until the Decree *On Civil Law* of 23.2/7.4.1830 was issued.

δίκαιο⁷. Το δεύτερο διάταγμα (με αριθ. 152 της 15.8.1830 «*Περὶ Διοργανισμοῦ τῶν*

ανάγκες της τρέχουσας δικαστικής πρακτικής, αναγνώριζε στην πράξη την ισχύ των εθίμων, ακόμα κι όταν αυτά αντέβαιναν προς τις διατάξεις του βυζαντινού δικαίου (Βισβίτζης, *ό.π.*, σ. 112 σημ. 3, 113, 168 όπου οι σχετικές πηγές). Άλλωστε, και η παρατεινόμενη, λόγω των συνθηκών, λειτουργία των τοπικών κριτηρίων στις νησιωτικές περιοχές των Κυκλάδων και Σποράδων (Βισβίτζης, *ό.π.*, σ. 167-168, 186-187), αλλά και των κατά τόπους δικαστικών επιτροπών, αποτελούσε παράγοντα ευνοϊκό για την εκδίκαση των υποθέσεων με βάση τις τοπικές συνήθειες.

7. Πρβλ. όμως και το προγενέστερο Ψήφισμα του Ιω. Καποδίστρια με αριθ. 19 /15.12.1828 (άρθρο 38) όπου ουδείς λόγος γίνεται περί εθίμων ως πηγής του ισχύοντος δικαίου (Μάμουκας, *Τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν*, *ό.π.*, σ. 505-511). Επίσης, και τα αναφερόμενα στην εγκύκλιο με αριθ. 4422/15.12.1830 του Υπουργείου Δικαίου η οποία απευθύνεται προς τους Προέδρους των δικαστηρίων Σπάρτης (βλ. το κείμενο στον Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς εἰς τὰς σχέσεις τοῦ δημοσίου, ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου, πρὸ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος καὶ μετ' αὐτὸν μέχρι τῆς 31^{ης} Ἰουλίου 1834* (μετ. Χ. Πράτσιας-Ε. Καραστάθης), τ. Α΄, Ἀθῆναι 1943, σ. 429-432 και Ἰ. Βισβίτζης, «Νομικὰ ἔγγραφα τῆς ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Γραμματείας τῆς καποδιστριακῆς ἐποχῆς», *ΕΑΙΕΔ* 5 (1954), σ. 118-122). Η εγκύκλιος αυτή προφανώς αποσκοπούσα να θέσει φραγμό σε ορισμένα, καταφανώς άδिका και παράλογα έθιμα της περιοχής της Λακωνίας (όπως το έθιμο της αυτοδύναμης ικανοποίησης του παθόντος σε περίπτωση ανθρωποκτονίας), ορίζει ότι τα έθιμα, κατ' εφαρμογή διατάξεως των *Βασιλικῶν* (Τίτλος 51) δεν δύνανται να υπερισχύσουν του «*δορθοῦ λόγου*» και των νόμων (Τριανταφυλλόπουλος, *Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια*, *ό.π.*, σ. 790 επ.). Ακόμα αυστηρότερη ως προς την εφαρμογή των εθίμων είναι η λίγο προγενέστερη εγκύκλιος με αριθ. 3172 του Σεπτεμβρίου του 1830, η οποία απευθυνόμενη στα πρωτόκλητα Δικαστήρια, ορίζει ότι τα έθιμα δεν μπορούν να εφαρμόζονται σε αστικές διαφορές που έχουν προκύψει μετά τη ψήφισή του άρθρου 142 του *Πολιτεύματος* της Επιδάουρου από την Α΄ Εθνική Συνέλευση, εάν δεν πληρούν τις προϋποθέσεις που απαιτούνται κατά τις διατάξεις των βυζαντινών νόμων (βλ. το κείμενο και τον σχολιασμό του στον Ἰ. Βισβίτζη, *Τινὰ περὶ τῶν νομικῶν εθίμων*, *ό.π.*, σ. 230, 250-251). Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει η εγκύκλιος, «... με τὸν βασιλεύοντα νόμον εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς πράξεως ὀφείλουσιν νὰ δικάσουσιν. Καὶ ἐὰν μὲν πρόκειται περὶ ἐθίμων, τὰ ὁποῖα χαρακτηριστικὰ καὶ εἰς τὴν οὐσίαν καὶ εἰς τοὺς τύπους ὀφείλει νὰ ἔχη τὸ ἔθιμον, οἱ γραπτοὶ νόμοι τὸ ὑπαγορεύουσιν». Συνεπώς «*ὅλα τὰ δικαστήρια ἔχοντα ὑπ' ὄψιν τοὺς αὐτοκρατορικοὺς νόμους, θέλουσιν θεωρήσει εἰς αὐτοὺς ἐκτενεστέρας αὐτὰς τὰς ἀρχάς*». Προς την αυτή κατεύθυνση βλ. και την απάντηση του Υπουργείου Δικαίου σε ερώτηση του πρωτοκλήτου δικαστηρίου Νάξου της 27.4.1831. Σύμφωνα με αυτήν, και με βάση το άρθρο 142 του *Πολιτικοῦ Συντάγματος τῆς Ἑλλάδος*, τα *Βασιλικά* υπερισχύουν των τοπικών εθίμων (Τριανταφυλλόπουλος, *Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια*, *ό.π.*, σ. 800). Συναφής και η απάντηση του υπουργείου Δικαίου προς τον διοικητή Σαντορίνης της 19ης Μαΐου 1831 (Βισβίτζης, *Τινὰ περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων*, *ό.π.*, σ. 251). Τέλος, σχετικά με παλαιότερη διακήρυξη (20.1.1828) του Ιω. Καποδίστρια υπέρ της προσαρμογής των σχεδιαζομένων νομοθετημάτων προς τις αποφάσεις των Εθνικών Συνελεύσεων Επιδάουρου, Ἀστρους και Τροιζήνας βλ. Μ. Τουρτόγλου, «Ἡ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν ἐπὶ Καποδίστρια», *Μνημοσύνη* 15 (2001-2002), σ. 378 σημ. 8 (= *Μελετήματα*, τ. Δ΄, σ. 180 σημ. 8). Βλ. ομοίως και έγγραφο του Ιω. Καποδίστρια προς το Πανελλήνιο με αριθ. 7450 της 26.10.1828 (Δημακοπούλου, *Ἡ πορεία πρὸς σύνταξιν Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος*, *ό.π.*, σ. 94).

Hexabiblos of Armenopoulos no more than consultative status⁹ «until such time as the compilation of the Emperors' laws has been published».

The above legislative ordinances recur in the well-known work *Das griechische Volk* (Heidelberg 1835) by Georg-Ludwig von Maurer, professor of German and French law at the University of Munich and member of Greece's Regency council¹⁰, notwithstanding the reservations expressed by the Bavarian jurist about the initiatives of the Kapodistrian period¹¹, and despite the totally different ideological motives underlying the promotion of a programme to collect the sources of unwritten law¹². At Maurer's initiative, the Secretaries of the Ministry of Justice, Christodoulos Klonares and Georgios Praïdes, dispatched in 1833 to provincial magistrates and

9. Cf. the earlier provision of art. 38 of Resolution 19/15.12.1828, which refers to the «procheiros» *Hexabiblos* of Armenopoulos. At the same time, the article provides that the courts should follow the Byzantine laws contained therein, thereby attributing to *Hexabiblos* force of law. Regarding the subtle distinction between the formulation of the texts of Resolutions Nos. 19/15.12.1828 and 152/15.8.1830, in terms of the validity of the *Hexabiblos* see references in the introductory report to the Decree of 23.2/7.3.1835 under point II.1 (C. Triantaphyllopoulos, «The statute regarding Armenopoulos and customs, and the report of the Legislative Committee», *Official Proceedings of the First Congress of the State's Bar Associations*, Athens 1928, p. 289, 292 (= Triantaphyllopoulos, *Complete Works*, B1, p. 387 ff.).

10. Maurer, op. cit., I, p. 162ff., 198ff. and v. II, p. 191ff., and especially 288ff. This three-volume work, to which Maurer dedicated himself after being recalled from his duties as member of the Regency council (July 1834), constitutes in essence an extensive apology about the legislation drafted during his sojourn in Greece (1832-1834). In this vein, in his copious notes he records the early efforts of the administrative apparatus in this direction, as well as the various practical difficulties that arose during the implementation of the programme. A typical example of such an effort is the clause in art. 3 of the law «On scientific collections etc.» dated 10.5.1834 (*Greek Government Gazette* 22, p. 176-190), which stipulates the compulsory placement in the Central Library of all valuable manuscripts and publications found in monasteries, churches or any other state library or public institution.

11. Maurer, op. cit., I, p. 355-356, 455-463. Cf. the related observations of G. Geib, consultant to the Ministry of Justice under the Regency, particularly on the work produced during the Kapodistrian period [*Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland während der türkischen Herrschaft und bis zur Ankunft des Königs Otto I*, Heidelberg 1835 (*Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό του βασιλιά Όθωνα του Α΄*, preface by N. Pantazopoulos, transl. Iris Avdi-Kalkani, Athens 1990 p. 149, 153 ff.)].

12. This was the theory of the alleged affinity of ancient Greek to ancient German laws founded on their apparent common roots. As a result, those elements of Greek customary law that originated, seemingly, in ancient Greek law or in various German customs should be interpreted in that context and supplemented accordingly (Maurer, op. cit., I, p. 93).

Δικαστηρίων», Παράρτημα, άρθρο 148)⁸ απονέμει στην «πρόχειρον» *Ἐξάβιβλο* του Ἄρμενοπούλου συμβουλευτική μόνον ιδιότητα⁹ «έωσοῦ έκδοθεῖ ἡ παρασκευαζομένη συλλογή τῶν Νόμων τῶν Αὐτοκρατόρων».

Τὰ ἴδια επαναλαμβάνονται και στο πασίγνωστο πλέον ἔργο *Das griechische Volk* (Heildeberg 1835) του καθηγητή του γερμανικού και γαλλικού δικαίου στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου και μέλους της Αντιβασιλείας Georg–Ludwig von Maurer¹⁰. Και τούτο, παρά τις εκπεφρασμένες επιφυλάξεις του βουαρού νομομαθούς ως προς το ἔργο της καποδιστριακής περιόδου¹¹, αλλά και τα αυστηρώς διαφοροποιημένα ιδεολογικά κίνητρα τα οποία του είχαν υπαγορεύσει την προώθηση

8. *Γενική Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος* φ. 73 (10 Σεπτ. 1830, Παράρτημα σ. 305–310) (βλ. και αναδημοσίευση του κειμένου από την Χ. Δημακοπούλου, ὁ.π., σ. 496). Η διάταξη αὐτή ἰσχυσε μέχρι την έκδοση του Διατάγματος *Περὶ Πολιτικοῦ Νόμου* τῆς 23.2/7.4.1830.

9. Πρβλ. και την προγενέστερη διάταξη του άρθρου 38 του Ψηφίσματος 19 τῆς 15.12.1828, η οποία αναφέρεται μεν στην «πρόχειρον» *Ἐξάβιβλο* του Ἄρμενοπούλου, ορίζει όμως ταυτόχρονα ὅτι τα δικαστήρια ακολουθοῦν τους βυζαντινούς νόμους που εμπεριέχονται σε αὐτήν· συνεπώς προσδίδει ἰσχὺ νόμου στο νομοθέτημα τῆς *Ἐξαβίβλου*. Για τη λεπτή διάκριση μεταξύ τῆς διατυπώσεως των κειμένων των Ψηφισμάτων με αριθ. 19/15.12. 1828 και με αριθ. 152/15.8.1830, ως προς την ἰσχὺ τῆς *Ἐξαβίβλου* βλ. τα αναφερόμενα στην εισηγητική έκθεση ἐπὶ του Διατάγματος τῆς 23.2./7.3.1835 ὑπὸ στοιχείο Π.1 (Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Τὸ νομοθέτημα περὶ Ἄρμενοπούλου καὶ ἐθίμων καὶ ἡ ἔκθεσις τῆς Νομοθετικῆς Ἐπιτροπῆς», *Ἐπίσημα Πρακτικὰ τοῦ Ἀ΄ Συνεδρίου Δικηγορικῶν Συλλόγων τοῦ Κράτους*, Ἀθήνα 1928, σ. 289, 292 (= *Τριανταφυλλόπουλος. Ἄπαντα*, τ. Β1, σ. 387 ἐπ. ὅπου και παραπέμπεται στη συνέχεια).

10. *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, ὁ.π., τ. Α΄, σ. 162 ἐπ., 198 ἐπ. / τ. Β΄, σ. 191 ἐπ., και κυρίως 288 ἐπ. Το τρίτομο αὐτὸ ἔργο στο οποίο ο Μάουρερ αφιερώνεται μετὰ την ἀνάκλησή του ἀπὸ τα καθήκοντά του ως μέλους τῆς Αντιβασιλείας (Ιούλιος τοῦ 1834), ἀποτελεῖ κατ' οὐσίαν μία εκτεταμένη «απολογητική» ἀναφορά για το ἔργο τῆς σχεδίασης τῆς ἐλληνικῆς νομοθεσίας που ο ἴδιος εἶχε ἀναλάβει κατὰ το διάστημα τῆς παραμονῆς του στην Ἑλλάδα (1832–1834). Ὑπὸ το πνεῦμα αὐτό, σε πλείστα ὅσα σημεία του, καταγράφονται οι πρώτες προσπάθειες του διοικητικοῦ μηχανισμοῦ προς την κατεύθυνση αὐτή, αλλά και οι ποικίλες πρακτικὲς δυσχέρειες που ἀνέκυψαν κατὰ την υλοποίηση του προγράμματος. Χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς σχετικῆς προσπάθειας ἀποτελεῖ ἡ διάταξη του άρθρου 3 του Νόμου τῆς 10.5.1834 (*Ἐφημερίς Ἑλλ. Κυβερνήσεως* φυλ. 22, σ. 176–190) «*Περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν συλλογῶν κ.λπ.*» με την οποία ορίζεται ἡ υποχρεωτικὴ τοποθέτηση στην Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη ὅλων των πολυτίμων χειρογράφων και ἐντύπων που θα ἀνευρίσκονταν σε μονές, ἐκκλησίες ἢ σε οποιαδήποτε ἄλλη κρατικὴ βιβλιοθήκη ἢ δημόσιο ἴδρυμα.

11. Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, ὁ.π., τ. Α΄, σ. 355–356, 455–463. Πρβλ. και τις συναφεῖς παρατηρήσεις του G. Geib, συμβούλου στο Ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης ἐπὶ Αντιβασιλείας, ἰδίως για το ἔργο τῆς δεύτερης καποδιστριακῆς περιόδου (*Παρουσίαση τῆς κατάστασης του δικαίου στην Ἑλλάδα στη διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας και ως τον ἐρχομὸ του βασιλιά Ὁθωνα του Α΄* (προλ. Ν. Πανταζόπουλος–μετ. Ἴρις Αὐδῆ–Καλκάνη), Ἀθήνα 1990, σ. 149, 153 ἐπ.).

local authorities two circulars¹³, accompanied by a questionnaire they had drawn up on inheritance and dowry (the first) and on guardianship, paternal authority, possession, ownership, servitudes and mortgages (the second). The way in which these questionnaires were prepared, explicitly mentioning the pertinent Byzantine rules on specific civil law matters provisionally in force, makes clear that the answers were going to be compared with Byzantine law in order «*that a civil code be drawn up in conformity with justice, with the moral state of the nation, and with the needs of the people*». Often many replies¹⁴, especially those concerning property law, state that «*custom is consistent with the law*», i.e. Byzantine law previously in force¹⁵. Nevertheless, the legal accuracy of the information collected through administrative channels was disputed in the introductory report (I.1)¹⁶

13. No. 330/22.3.1833 (text in A. Paschales, «Legal customs of the island of Andros», *Archeion Oikonomikon kai Koinonikon Epistemon* 5 (1925), p. 3-6 and Idem, «Cycladic institutions with unpublished documents», *ΑΙΔ* 6 (1939), p. 217 ff.), and No. 1133/5.9.1833 (text in J. Visvizes, «The questions sent by the Ministry of Justice in the year 1833 and the respective replies by the local authorities», *EHHH* 9 (1962), p. 72). A new questionnaire was sent to Justices of the peace and leaders of local communities under the ministry of C. Schinas (1834) in order to verify the validity of certain disputed customs, such as the institution of the secret mortgage (Geib, op. cit., p. 21).

14. On the replies by local authorities to the circulars of 1833, some of which dealt also with legal customs that, as described, had been in force «*since time immemorial*», while many others stated explicitly that the local customs were consistent with the law in force, i.e. Byzantine law, see P. Kalligas, «On customs», in *Studies and Speeches*, I, Athens 1899, p. 206-241; Paschales, *Cycladic institutions*, op.cit., p. 219ff.; J. Visvizes, «The questions by the Ministry of Justice in 1833 and the respective replies by the local authorities», *EHHH* 3 (1950), p. 163-169; *EHHH* 6 (1955), p. 122-139; *EHHH* 7 (1957), p. 10-19; *EHHH* 9 (1962), p. 7-149; M. Tourtoglou, «The answer of the leaders of the local communities of Tenos to the questions of the Ministry of Justice about legal customs», *EHHH* 14 (1967), p. 207ff. (= *Meletemata*, 2, p. 220-224).

15. Maurer, op. cit., I, p. 90-91. Regarding the influence of the provisions of Byzantine law on the civil and criminal law that were enforced through community courts and arbitrators during the period of Ottoman rule, see M. Tourtoglou, «On criminal justice under Turkish rule and later, up to Kapodistrias. Byzantine influences on the law in force», *EHHH* 15 (1972), chiefly p. 514ff. (= *Meletemata*, 1, mainly p. 106ff); Idem, «Jurisprudence of the tribunals of Naxos (17th-19th cent.)», *Mnemosyne* 14 (1998-2000) p. 108ff. (= *Meletemata*, 4, p. 102ff); Idem, «The state of justice in Greece upon the arrival of Ioannis Kapodistrias», *Mnemosyne* 16 (2003-2004) p. 35 (= *Meletemata*, 4, p. 234); Idem, «Byzantine and Post-Byzantine Law and the need for their systematic study», *Praktika Akademias Athenon* 80.3 (2005) p. 218 (= *Meletemata*, 5, p. 354); M. Tourtoglou & Lydia Papariga-Artemiadi, *The contribution of the dragomans of the fleet to promoting justice on the Aegean islands*, [*EHHH* 36 Suppl. 2] Athens 2002, p. 10ff.

16. See text and commentary in Triantaphyllopoulos, The statute regarding Armenopoulos and

ενός προγράμματος συλλογής των πηγών του αγράφου δικαίου¹². Με την προτροπή του Maurer, οι Γραμματείς του Υπουργείου Δικαιοσύνης Χριστόβουλος Κλονάρης και Γεώργιος Πραϊδής απηύθυναν το έτος 1833 προς τα επαρχιακά ειρηνοδικεία και τους δημογέροντες της Επικρατείας δύο εγκυκλίους¹³ συνοδευόμενες από ερωτήματα που οι ίδιοι είχαν συντάξει επί ζητημάτων κληρονομίας και προίκας (η πρώτη) και επιτροπείας, πατρικής εξουσίας, νομής, κυριότητας, δουλειών και υποθηκών (η δεύτερη). Από τον τρόπο συντάξεως των ερωτηματολογίων, στα οποία ρητά αναφέρονται οι σχετικές ρυθμίσεις της προσωρινώς ισχύουσας βυζαντινής νομοθεσίας επί ειδικών ζητημάτων αστικού δικαίου, είναι εμφανές ότι οι αναμενόμενες απαντήσεις των τοπικών αρχών επρόκειτο να αντιπαραβληθούν με το βυζαντινό δίκαιο προκειμένου «να συντεθῆ πολιτικός κώδικς σύμφωνος με τὴν δικαιοσύνην, με τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τοῦ ἔθνους, καὶ με τὰς χρεῖας τοῦ λαοῦ». Είναι δε χαρακτηριστικό ότι ένα μεγάλος αριθμός από τις απαντήσεις που εστάλησαν¹⁴, κυρίως από τις αναφερόμενες σε ζητήματα εμπραγμάτου δικαίου, δηλώνει ότι «ἡ

12. Πρόκειται για την θεωρία της υποτιθέμενης συγγένειας του αρχαιοελληνικού προς τα αρχαία γερμανικά δίκαια με αφετηρία τις κοινές καταβολές των δικαίων αυτών. Κατά συνέπεια, τα στοιχεία εκείνα του ελληνικού εθιμικού δικαίου τα οποία προέρχονται από το αρχαίο ελληνικό δίκαιο ή από διάφορα γερμανικά έθιμα, θα πρέπει να ερμηνεύονται και να συμπληρώνονται από αυτά (Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, ό.π., τ. Α΄, σ. 93).

13. Με αριθ. 330 της 22^{ης} Μαρτίου 1833 (βλ. το κείμενο στον Δ. Πασχάλη, «Νομικά έθιμα τῆς νήσου Ἄνδρου», *Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν* 5 (1925), σ. 3–6 και στον Ἴδιο, «Κυκλαδικὰ θέσμια μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων», *ΑΙΔ* 6 (1939), σ. 217 επ.) και με αριθ. 1133 της 5^{ης} Σεπτεμβρίου του ιδίου έτους (βλ. το κείμενο στον Ἴ. Βισβίτζη, «Τὰ ἐρωτήματα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης τοῦ ἔτους 1833 καὶ αἱ ἐπ' αὐτῶν ἀπαντήσεις τῶν τοπικῶν ἀρχῶν», *ΕΑΙΕΔ* 9 (1962), σ. 72). Νέο ερωτηματολόγιο στάλθηκε στους ειρηνοδίκες και δημογέροντες επι υπουργίας Κ. Σχινά (1834) προκειμένου να εξακριβωθεί η ισχύς ορισμένων αμφιλεγόμενων εθίμων όπως λ.χ. του θεσμού της μυστικής υποθήκης (Geib, *Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου*, ό.π., σ. 21).

14. Για τις απαντήσεις των τοπικών αρχών στις εγκυκλίους του έτους 1833, ορισμένες από τις οποίες επεκτείνονται επί νομικών εθίμων που είχαν ισχύσει, όπως αναφέρεται («πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων»), ενώ πλείστες όσες δηλώνουν ρητά ότι τα τοπικά έθιμα συμπορεύονται με το ισχύον, δηλαδή το βυζαντινό, δίκαιο βλ. Π. Καλλιγιᾶς, «Περὶ εθίμων», στον πρώτο τόμο *Μελέται καὶ Λόγοι*, Ἀθήναι 1899, σ. 206–241· Πασχάλης, *Κυκλαδικὰ θέσμια*, ό.π., σ. 219 επ· Ἴ. Βισβίτζη, «Τὰ ἐρωτήματα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης τοῦ ἔτους 1833 καὶ αἱ ἐπ' αὐτῶν ἀπαντήσεις τῶν τοπικῶν ἀρχῶν», *ΕΑΙΕΔ* 3 (1950), σ. 163–169· *ΕΑΙΕΔ* 6 (1955), σ. 122–130· *ΕΑΙΕΔ* 7 (1957), σ. 10–19· *ΕΑΙΕΔ* 9 (1962), σ. 7–149· Μ. Τουρτόγλου, «Ἡ Ἀπάντησις τῆς δημογεροντίας Τήνου εἰς τὰ περὶ τῶν νομικῶν εθίμων ἐρωτήματα τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης», *ΕΚΕΙΕΔ* 14 (1967), σ. 207 επ. (= *Μελετήματα*, τ. Β΄, σ. 220–224).

of the Committee that drafted the decree of 23.2/7.3.1835¹⁷. According to this report, signed by Christodoulos Klonares, unwritten laws constituted rather an «*immaterial exception*» and were consequently in «*the nature of an appendix to civil legislation as a whole*». Thus, «*instead of jeopardizing the issue in question (i.e. by relying on the «extemporaneous» information provided by the leaders of the local communities)*»¹⁸, it *would be preferable for the legislator to leave the investigation to the judicial authorities who alone can provide certainty*. It is well known that none of the aforementioned government undertakings were pursued any further¹⁹.

From a scholarly viewpoint, however, the need for a systematic research on post-Byzantine law, as an independent period of «Greco-Roman» law²⁰, was more

customs, op. cit., *Collected works*, B1, p. 387ff. This text was re-published by Ch. Pratsikas, *The Civil Code of Greece*, op. cit. (n. 4), p. 274-275; cf. entry 927a of this volume. The committee's recommendation was based on the draft submitted by the Ministry of Justice in January or early February of 1835. The text of the draft was reconstituted by C. Triantaphyllopoulos, based on the content of the introductory report, op. cit., *Collected Works*, B2, p. 388.

17. The Decree *On Civil Law* remained in force until 23.2.1945.

18. «*The research conducted to date has been merely administrative; the elders wrote down whatever <information> they got, seeing it as an incidental occupation; when they collected this improvised information they had neither the necessary time nor the competence to examine it with juridical precision*».

19. See also the effort undertaken in 1959 by the Ministry of Justice, to collect judicially recognized customs (D. Seremetes, «Efforts to collect customs in Greece during modern times», *Armenopoulos* 13 (1959), p. 174ff). Cf. jurisprudence regarding customs published in the first 12 years after the Decree of 23 February 1835 went into effect, in *Themis* (Sgoutas), 3, entry «Armenopoulos» [reprinted in *Themis* (Angelopoulos - Pratsikas) 46 (1935), p. 33-58].

20. The term «Graeco-Roman Law» was introduced by the pioneer humanist Johannes Leunclavius (1533-1593) in his work *Jus Graecoromanum: Juris Graecoromani, tam canonici quam civilis tomii duo*, Frankfurt (ed. M. F. Freher) 1596 (reprint 1971 with an introduction by J. M. Hussey). Its use as a synonym for the term «Byzantine Law» is due to the consideration that Byzantine law derives from the creative interweaving of Greek and Roman law throughout the Byzantine period [see O. Lenel in his presentation of the history of Roman law in *Enzyklopädie der Rechtswissenschaften der Holtzendorff-Köhler* I (1915), p. 387; F. Regelsberger *Pandekten*, I, [Systematisches Handbuch der Deutschen Rechtswissenschaft; Abt. 1, Teil 7, Bd. 1] Göttingen 1893 (= *Γενικαὶ ἀρχαὶ τοῦ δικαίου τῶν Πανδεκτῶν*², trans. G. S. Maridakis, I, Athens 1935, p. 50. See also H. E. Troje, *Graeca leguntur*, [Forschungen zur Neueren Privatrechtsgeschichte 18], Köln 1971, p. 269-270. According to Troje, Leunclavius' perception of the term *Jus Graecoromanum* is not identical to a mere rendering or paraphrase of Roman law into Greek; on the contrary, the term expresses the indisputable recognition of

συνήθεια συνάδει μετὰ τοῦ νόμου», δηλαδή με το προϊσχύσαν βυζαντινό δίκαιο¹⁵. Ωστόσο, η εισηγητική έκθεση (υπό στοιχείο Ι.1)¹⁶ της Συντακτικής Επιτροπής του Νομοθετικού Διατάγματος της 23.2./7.3.1835¹⁷ επρόκειτο να αμφισβητήσει τη νομική ακρίβεια των πληροφοριών οι οποίες είχαν περισυλλεγεί μέσω της διοικητικής αυτής οδού. Σύμφωνα με το περιεχόμενο της εισήγησης, την οποία υπογράφει ο Χριστόβουλος Κλονάρης, οι άγραφοι νόμοι αποτελούν μάλλον «φιλήν εξαίρεση» και συνεπώς φέρουν «φύσιν παραρτήματος εἰς τὴν ὀλοκληρίαν τῆς πολιτικῆς νομοθεσίας». Κατὰ συνέπεια «ὁ νομοθέτης ἀντὶ νὰ ρυθωκινδυνεύσῃ τὸ προκείμενον ζήτημα (δηλαδή να βασισθῆι στις «αὐτοσχέδιες» πληροφορίες των δημογερόντων)¹⁸ εἶνε προτιμότερον ν' ἀφήσῃ τὴν ἔρευναν εἰς τὰς δικαστικὰς ἀρχάς, αἵτινες δύνανται νὰ φέρουν τὴν ἐπερχομένη βεβαιότητα». Ὅπως εἶναι γνωστό, ὅλες οι προαναφερθείσες κυβερνητικὲς ἐνέργειες δεν εἶχαν περαιτέρω συνέχεια¹⁹.

15. Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, ὅ.π., τ. Α', σ. 90–91. Σχετικὰ με τὴν ἐπίδραση διατάξεων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἐπὶ τοῦ αστικοῦ καὶ ποινικοῦ δικαίου το ὁποῖο ἐφαρμόσθη ἀπὸ τα κοινοτικὰ κριτήρια καὶ τοὺς αἰρετοὺς κριτές κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας βλ. Μ. Τουρτόγλου, «Περὶ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μετ' αὐτὴν μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου. Βυζαντινὰ τινες ἐπιδράσεις ἐπὶ τὸ ἐφαρμοσθὲν δίκαιον», *EKEIEA* 15 (1972), κυρίως σ. 514 ἐπ. (= *Μελετήματα*, τ. Α', κυρίως σ. 106 ἐπ.)· Τοῦ Ἰδίου, «Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Νάξου (17ος–19ος αἰ.)», *Μνημοσύνη* 14 (1998–2000), σ. 108 ἐπ. (= *Μελετήματα*, τ. Δ', σ. 102 ἐπ.)· Τοῦ Ἰδίου, «Ἡ κατάσταση τῆς δικαιοσύνης στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν ἀφιξὴ τοῦ Ἰωάννη Καποδιστρια», *Μνημοσύνη* 16 (2003–2004), σ. 35 (= *Μελετήματα*, τ. Δ', σ. 234)· Τοῦ Ἰδίου, «Τὸ Βυζαντινὸ καὶ Μεταβυζαντινὸ Δίκαιο καὶ ἡ ἀνάγκη συστηματικῆς σπουδῆς τοὺς», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 80.3 (2005), σ. 218 (= *Μελετήματα*, τ. Ε', σ. 354)· Μ. Τουρτόγλου–Λυδία Παπαρρήγα–Ἀρτεμιάδη, *Ἡ συμβολὴ τῶν δραγομάνων τοῦ στόλου στὴν προαγωγὴ τῆς δικαιοσύνης τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου*, *Παράρτημα 2 EKEIEA* 36 (2002), σ. 10 ἐπ.

16. Βλ. τὸ κείμενο καὶ τὸν σχολιασμό του στον Τριανταφυλλόπουλο, *Τὸ νομοθέτημα περὶ Ἀρμενοπούλου*, ὅ.π., σ. 387 ἐπ. Το ἴδιο κείμενο ἀναδημοσιεύθη στὴ συνέχεια ἀπὸ τον Χ. Πράτσια, *Ὁ Ἀστικὸς τῆς Ἑλλάδος Κώδῆξ*, ὅ.π., σ. 274–275 (πρβλ. καὶ λήμμα 927α του παρόντος τόμου). Ἡ εἰσήγηση τῆς ἐπιτροπῆς γίνεται ἐπὶ τοῦ σχεδίου που εἶχε υποβάλει το Ἰπουργεῖο Δικαιοσύνης τον Ἰανουάριο ἢ ἀρχὲς Φεβρουαρίου του ἔτους 1835. Το κείμενο του σχεδίου ἀνασυγχροτεῖ με βάση το περιεχόμενο τῆς εισηγητικῆς ἐκθέσεως ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος, ὅ.π., σ. 388.

17. Το Διάταγμα *Περὶ Πολιτικοῦ Νόμου* ἰσχυσε ἕως τις 23.2.1945.

18. «Αἰ γενόμεναι ἕως τῶρα ἔρευναι εἶνε ἀπλῶς διοικητικαί· οἱ δημογέροντες ἔγραφον παρόργως, ὅσας ἐλάμβανον· τὰς αὐτοσχέδιους πληροφορίας των συσσωρευμένας συγχρόνως οὔτε καιρὸν ἀποχωρῶντα, οὔτε ἔργον εἶχον νὰ φέρουν εἰς τὴν ἐξέτασίν των μὲ δικαστικὴν ἀκρίβειαν».

19. Βλ. σχετικὰ καὶ τὴ μεταγενέστερη, κατὰ τὸ ἔτος 1959, προσπάθεια του Ἰπουργεῖου Δικαιοσύνης γιὰ τὴν περισυλλογὴ των δικαστικῶς ἀναγνωρισμένων ἐθίμων (Δ. Σερεμέτης, «Προσπάθειαι περισυλλογῆς ἐθίμων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους», *Ἀρμενόπουλος* 13 (1959), σ. 174 ἐπ.). Πρβλ. καὶ τις δημοσιεύσεις τῆς νομολογίας περὶ ἐθίμων κατὰ τα πρῶτα 12 ἔτη ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ ἰσχύος του Διατάγματος τῆς 23ης Φεβρουαρίου 1835 στὴν *Θέμιδα* (Α.

widely perceived a little later. In 1839 the German jurist K. E. Zachariä von Lingenthal –founder, *par excellence*, of the history of Byzantine law as an academic discipline, a hardened researcher of Byzantine and post-Byzantine legal sources and champion of the doctrine of continuity of Hellenic law–, collected and classified the legal literature of the Byzantine and post-Byzantine periods in his historic work *Historiae juris graeco-romani delineatio cum appendice ineditorum* (Heidelberg, 1839)²¹. A few decades later, C. W. E. Heimbach

the Byzantine contribution to the evolution of Roman law, as may be concluded from the edition of the *Novellae (Nearai)* of the Byzantine emperors by Leunclavius (see also the view of A. Berger in «Pourquoi Jus Graeco-Romanum? Autour d'une terminologie», *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 7 (1937-1944), p. 363). It is most likely that the term was adopted in this sense, initially in the title of Gustav Ernest Heimbach's *Observationum Juris Graeco-Romani*, Lipsiae 1830, then in Zachariä von Lingenthal's *Collectio Librorum juris Graeco-Romani ineditorum*, Lipsiae 1852 and in his *Jus Graecoromanum*, 7 vols, Leipzig 1856-1884 (cf. the repetition of the term in the history of Byzantine law, in particular civil law, by the same author, *Geschichte des griechischen-römischen Rechts*³, Berlin 1892). As regards adoption of the term *Graeco-Roman law* to identify mainly the law of the post-Justinian Byzantine period, particularly significant is its widespread use in the writings of distinguished Romanists in the late 18th and early 19th century (Vito La Mantia, C. Ferrini, L. Siciliano-Villanueva, F. Brandileone, K. Krumbacher, P. Collinet and others, see references in Berger, *Pourquoi Jus Graeco-Romanum?*, op. cit., p. 360-362). It is also noteworthy the incorporation of the term into the title of the research programme *Corpus Scriptorum Juris Graeco-Romani*, announced during the proceedings of the 4th and 5th International Byzantine Studies Conferences (Sofia, 1934/Rome, 1936). Finally, explicit reference to the same term is made in the title of the work *Jus Graecoromanum* by I. and P. Zepos (8 vols, Athens 1931, reprinted Aalen 1962), as well as in the broad survey of the history of Byzantine legal sources by N. Van der Wal and J. H. A. Lokin, *Historiae Juris Graeco-Romani Delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985.

21. Regarding specific references by K. E. Zachariä von Lingenthal to the rich manuscript tradition of unpublished post-Byzantine legal sources, as also to their broad diffusion during that period in the regions inhabited by Greeks, as cited in the republication of his works [K. E. Zachariä von Lingenthal, *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, II, Leipzig 1973, p. 3-5, 6-8, 15-59, 261-263), *Anecdota* III (Leipzig 1843, reprint Aalen 1969) and *Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838 ...*, Heidelberg 1840, p. 205], see C. Pitsakes, «The Greece of K. E. Zachariä von Lingenthal (1812-1894)» in *Proceedings of the XV Panhellenic History Conference*, Thessaloniki 1995, p. 166 notes 13, 14, p. 169 note 25; Idem, «A German teacher of law at Tzaousmonasterion in 1838: K. E. Zachariä von Lingenthal and the Monastery of Vlatades» in *Christianike Thessalonike. He hiera, basilike, patriarchike kai stauropégiake mone Vlatadon* (Proceedings of the IX International Scientific Symposium, I. M. Vlatadon 12-14 Oktovriou 1995), Thessalonike 2005, p. 51 notes 28-29, p. 52 notes 31-35. Regarding the particular interest

Ωστόσο από επιστημονική άποψη, η ανάγκη της συστηματικής έρευνας του Μεταβυζαντινού ως αυτοτελούς περιόδου του Βυζαντινού ή («Έλληνορωμαϊκού») Δικαίου²⁰, επρόκειτο να γίνει ευρύτερα αντιληπτή λίγο αργότερα, όταν κατά το έτος

Σγούτα), τ. Γ', λήμμα «Άρμενόπουλος» [αναδημοσίευση στην *Θέμιδα* (Θ. & Π. Άγγελόπουλων-Χ. Πράτσικα), 46 (1935), σ. 33-58].

20. Ο όρος «Έλληνορωμαϊκό Δίκαιο» εισήχθη από τον πρωτοπόρο ουμανιστή Johannes Leunclavius (1533-1593) στο έργο του *Jus Graecoromanum: Juris Graecoromani, tam canonici quam civilis tomii duo ...* (επιμ. Μ. F. Freher), Frankfurt 1596 (ανατ. Gregg Intern. Publishers Limited 1971 με εισαγωγή του J. M. Hussey). Η χρήση του, ως ταυτόσημου με τον όρο «Βυζαντινό Δίκαιο», οφείλεται στην θεώρηση του βυζαντινού ως δικαίου προελθόντος από τη δημιουργική συνύφανση του ελληνικού και του ρωμαϊκού δικαίου σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου [βλ. σχετικά την ειδική μνεία του O. Lenel στην παρουσίαση της ιστορίας του ρωμαϊκού δικαίου στην *Enzyklopädie der Rechtswissenschaften de Holtzendorff-Kohler* I (1915), σ. 387· F. Regelsberger (μετ. Γ.Σ. Μαριδάκης), *Γενικά Άρχαία τοῦ Δικαίου τῶν Πανδεκτῶν*², τ. 1, Ἀθήναι 1935, σ. 50]. Προς την αυτή κατεύθυνση βλ. και H. E. Troje, *Graeca Leguntur*, [*Forschungen zur Neueren Privatrechtsgeschichte* 18]], Böhlau-Verlag-Köln-Wien 1971, σ. 269-270 κατά τον οποίο η αντίληψη του όρου *Jus Graecoromanum* από τον Leunclavius δεν ταυτίζεται με μία απλή απόδοση-παράφραση του ρωμαϊκού δικαίου σε ελληνική γλώσσα· αντιθέτως εκφράζει την αδι-αμφισβήτητη αναγνώριση της συμβολής των Βυζαντινών στη μετεξέλιξη του ρωμαϊκού δικαίου, όπως αυτή προκύπτει από τη σχετική εργογραφία του Leunclavius με αντικείμενο την έκδοση των *Νεαρῶν* των βυζαντινών αυτοκρατόρων (πρβλ. ωστόσο και τη διαφοροποιημένη εκδοχή που υπεστήριξε ο A. Berger στη μελέτη του «Pourquoi Jus Graeco-Romanum? Autour d'une Terminologie», *Annuaire de l'Institute de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 7 (1937-1944), σ. 363)]. Πιθανότατα υπό την αυτή έννοια και η υιοθέτηση του όρου αρχικά στον τίτλο του έργου του Gustav Ernest Heimbach, *Observationum Juris Graeco-Romani*, Leipzig 1830 και ακολούθως, στα έργα του Zachariä von Lingenthal, *Collectio Librorum juris Graeco-Romani ineditorum*, Leipzig 1852 και *Jus Graecoromanum*, τ. I-7, Leipzig 1856-1884 (πρβλ. και την επανάληψη του ίδιου όρου στην ιστορία του βυζαντινού δικαίου, ιδίως του αστικού, από τον Ίδιο (*Geschichte des griechischen-römischen Rechts*³, Berlin 1892). Ιδιαίτέρως ενδεικτική για την υιοθέτηση του όρου ελληνορωμαϊκό δίκαιο, ως ταυτόσημου κυρίως με το δίκαιο της μεταϊουστινιάνειας βυζαντινής περιόδου, είναι η ευρεία χρήση του στην σχετική εργογραφία επιφανών ρωμαϊστών του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αι. (Vito La Mantia, C. Ferrini, L. Siciliano-Villanueva, F. Brandileone, K. Krumbacher, P. Collinet κ. α.) περί των οποίων βλ. τις σχετικές ειδικές αναφορές στον Berger, *Pourquoi Jus Graeco-Romanum?*, ό.π., σ. 360-362. Επίσης και η ενσωμάτωσή του στον τίτλο του εξαγγεληθέντος, κατά τη διάρκεια των εργασιών του 4ου και 5ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών, ερευνητικού προγράμματος *Corpus Scriptorum Juris Graeco-Romani* (Σόφια, 1934/Ρώμη, 1936). Τέλος η ρητή αναφορά του ίδιου όρου στον τίτλο του έργου *Jus Graecoromanum* του Ιω. και Παν. Ζέπου [τ. 1-8, Ἀθήναι 1931 (ανατ. Aalen 1962)], καθώς και στον τίτλο της ευρείας επισκόπησης της ιστορίας των πηγών του βυζαντινού δικαίου από τους N. Van der Wal-J. H. A. Lokin (*Historiae Juris Graeco-Romani Delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985).

published a comprehensive study of Greek law after the Fall of Constantinople²². At the dawn of the 20th century, during the Meeting of the International Association of Academies in Paris, the Bavarian Academy, motivated probably by the compilation of the first catalogues of Byzantine and post-Byzantine manuscripts in 1845 by Greek scholars²³, proposed to conduct a research programme, aiming at the publication of catalogues and the systematic treatment of both Byzantine and later Greek sources. It was noted that the burden of compiling a catalogue of published and unpublished post-Byzantine documents would, obviously, fall primarily on Greek scholars, due to the linguistic peculiarity of these sources²⁴.

of Zachariä in post-Byzantine collections of canon law, see Pitsakes, A German teacher of law, op. cit., p. 170.

22. «Griechenland. B. Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit»: «Griechisch-römisches Recht im Mittelalter und in der Neuzeit. III Periode 1453-1860», in *Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste* by J. S. Ersch - J. G. Gruber, 86 (1868) *I. Sektion*, (reprint Graz 1976).

23. See I. and A. Sakellion (*Catalogue of the manuscripts of the National Library of Greece*, Athens 1892), Sp. Lambros (*Catalogue of the Greek Codices in the Libraries on Mount Athos*, 12, 1895-1900). Cf. the numerous catalogues of printed Greek works compiled to the end of the 19th century, by A. Papadopoulos-Vretos (1845, repub. 1854, 1857), St. Koumanoudes, N. Spandonos, and others in the Preface to the first volume of the work by D. Gines and V. Mexas, *Greek Bibliography 1800-1863, being a Record of Greek books and printed matter in general published in the above chronological period, with a table of newspapers and journals of the period*, I (1800-1839), [Pragmateiai Akademias Athenon 11], Athens 1939.

24. Among the steps taken in preparation of the programme drawn up by K. Krumbacher and C. Jireček, as representatives of the Academies of Munich and Vienna, one may include the compilation of a general catalogue of documents by P. Marc and Sp. Lambros (*Plan eines Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit*, Munich 1903, p. 124ff.), as well as the supplements to this catalogue published in *Byzantinische Zeitschrift* [P. Marc, «Nachträge zum Register der Urkunden», *BZ* 13 (1904), p. 697-698; Idem, «Das Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit», *BZ* 14 (1905), p. 748-749; Idem, «Das Corpus der griechischen Urkunden», *BZ* 17 (1908), p. 312; A Papadopoulos-Kerameus, «Nachträge zum Register der Urkunden», *BZ* 14 (1905), p. 384-399; N. Bees, «Das Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit», *BZ* 15 (1906), p. 446-490]. From the multitude of catalogues of Byzantine and post-Byzantine manuscripts in Greek published in the early 19th century, the following may be mentioned: V. Gardthausen, *Sammlungen und Kataloge griechischer Handschriften im Verein mit Fachgenossen bearbeitet*, Leipzig 1903, K. Delikanes (descriptive catalogues of the official ecclesiastical documents contained in the codices of the Patriarchal Archives, Constantinople 1902-1905), Sophr. Eustratiades, «Catalogue of the

1839 ο κατ' εξοχήν θεμελιωτής του κλάδου της ιστορίας του βυζαντινού δικαίου, μέγας ερευνητής των βυζαντινών και μεταβυζαντινών πηγών, αλλά και υπέρμαχος της ιστορικής συνέχειας του δικαίου του ελληνισμού, γερμανός νομομαθής Κ. Ε. Zachariä von Lingenthal συνέλλεξε και κατέταξε σε ιστορικό διάγραμμα τη νομική γραμματεία της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου (*Historiae juris graeco-romani delineatio, cum appendice ineditorum*, Heidelberg, 1839)²¹. Ακολούθως ο C. W. E. Heimbach, δημοσίευσε εκτενή μελέτη για το δίκαιο του Ελληνισμού μετά την Άλωση²². Στην αυγή του 20^{ου} αι., κατά τη Συνεδρία της Διεθνούς Ενώσεως των Ακαδημιών στο Παρίσι, η Βαυαρική Ακαδημία, πιθανώς παρακινήθαισα και από τους πρώτους καταλόγους βυζαντινών και μεταβυζαντινών χειρογράφων που είχαν συντάξει ήδη από το 1845 Έλληνες ερευνητές²³, εισάγει τη ρηξικέλευθη πρόταση για την εκπόνηση ενός ερευνητικού προγράμματος το οποίο θα έχει ως στόχο την έκδοση σε αυτοτελή συλλογή και τη συστηματική επεξεργασία όχι

21. Για τις ειδικές μνείες του Κ. Ε. Zachariä von Lingenthal στην πλούσια χειρόγραφη παράδοση ανέκδοτων μεταβυζαντινών νομικών πηγών αλλά και στην ευρύτατη διάδοσή τους στον ελληνικό νομικό βίο, όπως αυτές μνημονεύονται στην αναδημοσίευση της εργογραφίας του (Κ. Ε. Zachariä von Lingenthal, *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, II, Leipzig 1973, σ. 3–5, 6–8, 15–59, 261–263) καθώς και στα έργα του *Άνέκδοτα III* [Leipzig 1843 (ανατ. Aalen 1969)] και *Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838 ...*, Heildeberg 1840, σ. 205 βλ. ενδεικτικά Κ. Πιτσάκης, «Η Ελλάδα του Κ. Ε. Zachariä von Lingenthal (1812-1894)», στον τόμο των *Πρακτικῶν τοῦ ΙΕ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 166 σημ. 13, 14, 169 σημ. 25· Του Ἰδίου, «Ένας γερμανός νομοδιδάσκαλος στὸ Τζαουσμναστήριον τοῦ 1838: Ὁ Κ. Ε. Zachariä von Lingenthal καὶ ἡ μονὴ Βλατάδων», στον τόμο *Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ ἱερά, βασιλικὴ καὶ σταυροπηγιακὴ μονὴ Βλατάδων (Πρακτικὰ τοῦ Θ' Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, 1.Μ. Βλατάδων 12-14 Ὀκτωβρίου 1995)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 51 σημ. 28–29, 52 σημ. 31–35. Για το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Zachariä για τις μεταβυζαντινές κανονικές συλλογές βλ. Πιτσάκης, «Ένας γερμανός νομοδιδάσκαλος, ό.π., σ. 170.

22. «Griechenland. B. Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit»: «Griechisch-römisches Recht im Mittelalter und in der Neuzeit. III Periode 1453–1860», στην *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste* των J. S. Ersch–J. G. Gruber, 86 (1868), *I Sektion* (ανατ. Graz 1976).

23. Βλ. ενδεικτικά τους Ιω. και Αλκ. Σακελλίωνα (*Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήναι 1892), Σπ. Λάμπρο (*Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. 12, 1895-1900). Πρβλ. και την πληθώρα καταλόγων των εντύπων ελληνικών εκδόσεων που είχαν συνταχθεί, έως τα τέλη του 19ου. αι., από τους Α. Παπαδόπουλο–Βρετό (1845, επανεκδ. 1854, 1857), Σ. Κουμανούδη, Ν. Σπανδωνή, κ. α. στον Πρόλογο του πρώτου τόμου του έργου των Δ. Γκίνη–Β. Μέζα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Ἀναγραφή τῶν κατὰ τὴν χρονολογικὴν ταύτην περιόδον ὅπου δήποτε ἑλληνιστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων καὶ ἐντύπων ἐν γένει μετὰ πίνακος τῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν τῆς περιόδου ταύτης*, τ. Α' (1800–1839), *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 11 (1939), σ. 1–476.

In Greece, the issue of engaging Greek legal historians in the publication of post-Byzantine legal sources was raised initially by the distinguished jurist Leonidas Sgoutas. Publisher of the legal journal *Themis* or *Review of Greek civil, commercial and administrative legislation*, a pioneer of the movement to recognize Byzantine law as the main component in shaping the legal system in force, Sgoutas published important written legal documents from the Ottoman period²⁵. The end of the 19th century was marked by a flurry of publications of post-Byzantine legal texts by Greek and foreign scholars. It is worth mentioning the publication of constitutional and legislative texts from the period of the War of Independence (1821-1830) by Andreas Mamoukas²⁶; the several reprints of *Pedalion* by the monks Agapios and Nikodemos (1793)²⁷; the monumental work by F. Miklosich and J. Müller (*Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et*

Codices in the monastery of Vlateon», *Gregorios o Palamas* 2 (1918) p. 97 ff. and 3 (1919), p. 29ff., Ot. Schissel, *Kataloge Griechischer Handschriften*, Graz 1924, in which a reference to the catalogues of Greek codices compiled up to that time, by Sp. Lambros, N. Bees, A. Meliarakes, I. and A. Sakellion, Al. Lavriotes, Anth. Alexoudes, A. Papadopoulos-Kerameus, P. Papageorgiou, Sofr. Eustratiades and others, and D. Gines, «Catalogues of Greek codices in Greece and the East», *ΕΕΒΣ* 11 (1935), p. 361-382.

25. «Customs of Naxos», *Themis* (Sgoutas) 5 (1852), p. 134-174; «Nomokanon by Emmanuel Malaxos», *Themis* (Sgoutas) 7 (1856), p. 165-246 (ch. 1-8). Cf. the subsequent publication of the preface, table of contents and several chapters of Malaxos' *Nomokanon* by C. Dyvouniotes in his paper with the same title, Athens 1916, p. 19, 28-54, 60-61, 71-88, as well as the paraphrases of the same «Nomokanon» in his collected papers *Nomocanonical Studies*, I, Athens 1917, p. 167-186. Also, volume 7 of *Themis* (Sgoutas), p. 246-257, contains Chapter 85 («*On purchase and sale*») of the paraphrase in the vernacular of the *Syntagma kata stoicheion* (: «Compilation in alphabetical order») of sacred canons and imperial laws) of Matthaios Vlastares by Kounales Kritopoulos, the oldest known nomocanonical compilation of the post-Byzantine period (c. 1495 or 1498) to this day. See also the subsequent publication of the table of contents of the same «Nomokanon» by Sophr. Eustratiades based on MS 84 from the Monastery of Vlatades, in *Gregorios o Palamas* 3 (1919), p. 138-145, and the publication of chapters 14-75 of the same by D. Gines, «The grounds for divorce during Turkish rule», *Volume in memory of P. Vizoukides*, Thessalonike 1960, p. 239-281, based on MS 1426 of the National Library of Greece (folia 104v-120r); see in this regard Gines, *Outline*, entries 37-38.

26. *On the regeneration of Greece*, 11 vols, Piraeus 1839-1852; Idem, *The constitutions drawn up by various National Assemblies at the time of the regeneration of Greece*, Piraeus 1839; Idem, *The Civil Constitution of the 5th National Assembly*, Athens 1853.

27. Collection of sacred canons, including a large number of interpretative comments referring to provisions of the Byzantine legislation (first published in Leipzig 1800, reprinted in Athens in 1841, 1886, 1957 and in Zakynthos 1864) (= Gines, *Outline*, entry 553).

μόνον των βυζαντινών, αλλά και των μεταγενέστερων ελληνικών πηγών. Όπως επισημάνθηκε, η δημιουργία ενός συγκεντρωτικού καταλόγου εκδοθέντων και μη μεταβυζαντινών εγγράφων και η εν συνεχεία επεξεργασία και μελέτη τους βαρύνει κυρίως (προφανώς λόγω της γλωσσικής ιδιομορφίας των πηγών) τους Έλληνες μελετητές²⁴.

Στον ελληνικό χώρο το ζήτημα της ενασχόλησης της ιστορίας του δικαίου με την έκδοση των νομικών πηγών της μεταβυζαντινής περιόδου, τίθεται αρχικά από τον έγκριτο νομικό Λεωνίδα Σγούτα. Εκδότης του νομικού περιοδικού *Θέμις* ή *Επιθεώρησις τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς, ἐμπορικῆς καὶ διοικητικῆς νομοθεσίας* και πρωτοπόρος της νομικής κινήσεως για την αναγνώριση του βυζαντινού, ως κύριου συντελεστή στη διαμόρφωση του τότε ισχύοντος δικαίου, ο Λ. Σγούτας προχωρεί στη δημοσίευση σημαντικών γραπτών μνημείων του δικαίου της τουρκοκρατίας²⁵.

24. Ανάμεσα στις προπαρασκευαστικές ενέργειες του εξαγγελθέντος προγράμματος, του οποίου τη σύνταξη είχαν αναλάβει, ως αντιπρόσωποι των Ακαδημιών Μονάχου και Βιέννης, οι Κ. Krumbacher και C. Jireček, μπορούν να αναφερθούν η κατάρτιση γενικού καταλόγου εγγράφων από τους P. Marc και Σπ. Λάμπρου (*Plan eines corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neuen Zeit*, München 1903, σ. 124 επ.) καθώς και οι συμπληρώσεις αυτού του καταλόγου οι οποίες είδαν το φώς της δημοσιότητας σε μια σειρά τευχών της *Byzantinische Zeitschrift* [P. Marc, «Nachträge zum Register der Urkunden», *BZ* 13 (1904), σ. 697–698· Του Ιδίου, «Das Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit», *BZ* 14 (1905), σ. 748–749· Του Ιδίου, «Das Corpus der griechischen Urkunden», *BZ* 17 (1908), σ. 312· Άθ. Παπαδόπουλος–Κεραμέυς, «Nachträge zum Register der Urkunden», *BZ* 14 (1905), σ. 384–399· Ν. Βέης, «Das Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit», *BZ* 15 (1906), σ. 446–490]. Από την πληθώρα καταλόγων ελληνόγλωσσων βυζαντινών και μεταβυζαντινών χειρογράφων των αρχών του 19ου αι. ενδεικτικώς θα αναφέρουμε τους καταρτισθέντες από τους V. Gardthausen (*Sammlungen und Kataloge griechischer Handschriften im Verein mit Fachgenossen bearbeitet*, Leipzig 1903), Κ. Δελικάνη (περιγραφικοί κατάλογοι για τα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα που περιλαμβάνονται στους κώδικες του πατριαρχικού Αρχιεπισκοπικού, Κωνσταντινούπολη 1902–1905), Σωφρ. Ευσταθιάδη («Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Μ. Βλατέων ἀποκειμένων κωδίκων», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 2 (1918), σ. 97 επ.· *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 3 (1919), σ. 29 επ.), Οτ. Schissel (*Kataloge Griechischer Handschriften*, Graz 1924 όπου γίνεται μνεία των έως τότε συνταχθέντων καταλόγων ελληνικών κωδίκων από τους Σπ. Λάμπρο, Ν. Βέη, Α. Μηλιαράκη, Ιω. και Α. Σακελλίωνα, Αλ. Λαυριώτη, Ανθ. Αλεξούδη, Α. Παπαδόπουλο–Κεραμέα, Π. Παπαγεωργίου, Σωφρ. Ευσταθιάδη κ. ά), Δημ. Γκίνη [«Κατάλογοι ἑλληνικῶν κωδίκων ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἀνατολῇ», *ΕΕΒΣ* 11 (1935), σ. 361–382].

25. «Ἐθιμα Νάξου», *Θέμις* (Α. Σγούτα) 5 (1852), σ. 134–174· «Νομοκάνων Ἐμμανουὴλ Μαλαξοῦ», Κεφ. Α΄–ΣΚΗ΄, *Θέμις* (Α. Σγούτα) 7 (1856), σ. 165–246 (πρβλ. και την εν συνεχεία δημοσίευση του προλόγου, πίνακα περιεχομένων και ορισμένων κεφαλαίων του Νομοκάνονα του Μαλαξοῦ από τον Κωνστ. Δυοβουνιώτη στην ομώνυμη εργασία του, Ἀθήναι 1916, σ. 19, 28–54, 60–61, 71–88 καθώς και τις παραφράσεις του ίδιου νομοκάνονα από τον ίδιο στη σειρά *Νομοκανονικαὶ*

profana, 6 vols, Vienna 1860-1890)²⁸; the numerous publications of notarial and administrative documents from the period of Frankish and Venetian rule in various Greek regions (the Aegean islands, Crete, Rhodes, Cyprus, the Peloponnese, continental Greece) by K. Hopf, E. Gerland, N. Jorga, L. de Mas Latrie, C. Desimoni, Sp. Lambros, I. Romanos, J. Delaville Le Roulx, Gregorovius, etc²⁹; the *Collection of the local customs of Greece based on the official replies of the local authorities to the Hellenic Government*, Athens 1853 by Leon Chrysanthopoulos³⁰; and the publication of *The Maritime Law of Hydra* (1804) by G. Kriezēs³¹. During that same period, significant patriarchal documents from 1538-1684³² (in summary) and, above all, legal texts from the period of Venetian rule were published by the indefatigable historian Constantinos Sathas³³; among other, the *Assizes of the Kingdom of Jerusalem and Cyprus* (11th cent.?) based on Parisinus gr. 1390 and the suppl. gr. 465³⁴,

28. See Gines, *Outline*, entry 191, in which a *berat* in favour of the Monastery of Mega Spelaeo, near Kalavryta, is published.

29. Regarding these publications, see details in the preface and related entries in the volume by I. Chatzakes, *Outline of History of Post-Byzantine Law of the Greeks under Latin rule. The Latin, Italian and French texts*, Athens 2011 (forthcoming in the series *Pragmateiai Akademias Athenon*).

30. See also P. Kalligas, «On customs», *Eureterion Hellenikes Nomologias* (Index of Greek Jurisprudence) (published by N. Ioannides as an Appendix to *Themis* (Sgoutas), 3 (1846), p. 273ff., under the entry «Armenopoulos» (= P. Kalligas, *Studies and Speeches*, 1, Athens 1899, p. 187ff.). Also by the same author (anonymously, signed with the initial K) in the *Ephemeris Nomike* («Legal Journal») 5 (1842), p. 2807-2812, 2815-2821, 2823-2826, 2831-2834. Most of these collections are known to have originated from references in Maurer's work op. cit., and in Geib's op. cit.

31. G. Kriezēs, *History of the island of Hydra*, Patras 1860, p. 72-81.

32. C. Sathas, *Medieval Library* (*Bibliotheca Graeca Medii Aevi*), 3, Venice 1872, p. 547-604 (= Gines, *Outline*, entry 197).

33. C. Sathas, *Medieval Library* (*Bibliotheca Graeca Medii Aevi*), 6, Paris-Venice 1877, p. 3-497, 499-513, 514-585.

34. See also Gines, *Outline*, entry 4. Regarding the Greek versions of the *Assizes of the Kingdom of Jerusalem* that were in force in Cyprus for approximately three centuries (1191-1571), see their English translation by N. Coureas, *The Assizes of the Lusignan Kingdom of Cyprus*, Nicosia 2002, who discusses earlier editions and the relevant literature in an extensive introduction. See also Gines, *Outline*, entry 3, in which reference is made to the editions of the old French text of the *Assises de la Court des bourgeois* by V. Faucher [*Assises du royaume de Jérusalem*, 11 vols, Rennes 1839, 1840], F. Kausler [*Les livres des Assises et des usages du réaume de Jérusalem*, I, Stuttgart 1839], M. Le comte Beugnot [*Assises de Jérusalem ou recueil des ouvrages de jurisprudence composé pendant le XIIIe siècle dans les royaumes de Jérusalem et de Chypre*, 2 vols, Paris 1843].

Η επακολογήσασα άνθηση της εκδοτικής δραστηριότητας νομικών κειμένων της μεταβυζαντινής περιόδου, από Έλληνες αλλά και ξένους μελετητές, θα σφραγίσει το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Ενδεικτικά μόνον αναφέρονται οι εκδόσεις συνταγματικών και νομοθετικών κειμένων της περιόδου της Επανάστασης (1821–1832) από τον Ανδρέα Μάμουκα²⁶, οι επανειλημμένες κατά την περίοδο αυτή, ανατυπώσεις του Πηδαλίου τῆς νοητῆς νῆος ... Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ (1793)²⁷, η μνημειώδης έκδοση *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* (Vienna 1860–1890) των F. Miklosich–J. Müller²⁸, οι πολυπληθείς εκδόσεις νοταριακών και διοικητικών εγγράφων της φραγκικής και βενετικής περιόδου του ελλαδικού χώρου (Αρχιπέλαγος, Κρήτη, Ρόδος, Κύπρος, Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα) από τους K. Hopf, E. Gerland, N. Jorga, L. de Mas Latrie, C. Desimoni, Σ. Λάμπρο, I. Ρωμανό, J. Delaville Le Roulx, Γρηγορόβιο κ.α.²⁹, η *Συλλογή τῶν τοπικῶν τῆς Ἑλλάδος συνθηθειῶν ἐξ ἐπισήμων πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν τῶν τοπικῶν ἀρχῶν ἀπαντήσεων* του Λέοντος Χρυσανθοπούλου (Ἀθήναι 1853)³⁰,

Μελέται, τ. Α΄, Ἀθήναι 1917, σ. 167–186. Επίσης στον τόμο 7 της *Θέμιδος* (Α. Σγούτα) (σ. 246–257) δημοσιεύεται το Κεφ. ΠΕ΄ (*Περὶ ἀγοραπωλησίας*), της «εἰς ἀπλῆν φράσιν» παραφράσεως του *Συντάγματος* του Ματθαίου Βλάσταρη από τον Κουνάλη Κριτόπουλο (ἢ Κρητόπουλο), το αρχαιότερο από τα μέχρι σήμερα γνωστά νομοκανονικά έργα της μεταβυζαντινής περιόδου (περί το 1495 ἢ 1498). Βλ. επίσης και την εν συνεχείᾳ δημοσίευση του πίνακα περιεχομένων του ίδιου Νομοκάνονα από τον Σωφρ. Ευσταθιάδη, με βάση το χφ. 84 της Μονῆς Βλατέων, στο περιοδικό *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 3 (1919), σ. 138–145 και τη δημοσίευση ορισμένων κεφαλαίων του ίδιου νομοκάνονα (Κεφ. ΙΔ΄–ΟΕ΄) από τον Δημ. Γκίνη, «Οἱ λόγοι διαζυγίου ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Μνημόσυνον Π. Βιζυονκίδου*, Θεσσαλονίκη 1960, με βάση το χφ. 1426 της Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (φ. 104β–120α). Πρβλ. σχετικά και Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 37 και 38.

26. *Τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν*, τ. 1–11, Πειραιεὺς 1839–1852. Βλ. και του Ἰδίου, *Τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ διαφόρων Ἐθνικῶν συνελεύσεων συνταχθέντα πολιτεύματα*, Πειραιεὺς 1839. Επίσης του Ἰδίου, *Τὸ Πολιτικὸν Σύνταγμα κατὰ τὴν Ε΄ Ἐθνικὴν Συνέλευσιν*, Ἀθήναι 1853.

27. Συλλογὴ ἱερῶν κανόνων, η οποία περιλαμβάνει πλήθος ερμηνευτικῶν σχολίων αναφερομένων σε διατάξεις της βυζαντινῆς νομοθεσίας (αρχικὴ έκδοση στη Λειψία 1800, ανατυπώσεις στην Αθήνα 1841, 1886, 1957 και Ζάκυνθο 1864) (= Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 553).

28. Πρβλ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 191 όπου βεράτιο υπέρ μονῆς Μ. Σπηλαίου Καλαβρύτων.

29. Περὶ των εκδόσεων αυτῶν βλ. αναλυτικὰ στον πρόλογο και στα σχετικά λήμματα του τόμου Ι. Χατζάκης, *Περίγραμμα Ἱστορίας του Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου του λατινοκρατούμενου ελλητισμοῦ. Τα λατινικά, ιταλικά και γαλλικά κείμενα* (υπό έκδοση στη σειρά των *Πραγματειῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*).

30. Βλ. επίσης και Π. Καλλιγᾶς, «Περὶ ἐθίμων», *Ἐυρετήριον τῆς Ἑλληνικῆς Νομολογίας* (έκδ. Ν. Ἰωαννίδου σε θέση Παραρτήματος τῆς *Θέμιδος* Α. Σγούτα), τ. 3 (1846), σ. 273 επ. υπό το λήμμα «Ἀρμενόπουλος» (=Π. Καλλιγᾶς, *Μελέται καὶ Λόγοι*, τ. 1, Ἀθήναι 1899, σ. 187 επ.). Επίσης του Ἰδίου

the «*Greek Laws of Cyprus*» (1255?), a private legal handbook on betrothal and marriage³⁵, the «*Cypriot Ordinance*» on the jurisdiction of Latin and Orthodox bishops (Greek version after 1260)³⁶ and Cretan testaments written between 1486-1504.

Moreover, during the same period, the publication of significant Ottoman, patriarchal and other documents initiated the study of the legal history of the Greeks under Ottoman rule. Their authors, in chronological order, were: Miltiades Karavokyros published *Kleis*, a handy reference book regarding the usage of the labyrinthine Ottoman legislation by the empire's Orthodox Christian subjects, minutes of synodic decisions on issues concerning the Orthodox flock, decrees of Sultans granting privileges in favour of the Patriarchate, and circulars containing ministerial decisions, chiefly on family and inheritance law³⁷. C. Kanellakes published *Chiaka Analekta*, Athens 1890³⁸, E. Stamatiades *Samiaka*, Samos

35. See also Gines, *Outline*, entry 6.

36. See also Gines, *Outline*, entry 7. The *Cypriot Constitution* was reedited later by A. Palmieri, «Una versione graeca della Constitutio Cypria di Alessandro IV» *Bessarione* 8 (1905), p. 141-149, based on MS Ottobonianus 436, and on fragments of the codex Dionysiou 489, by P. J. Darrouzès, «Textes synodaux chypriotes. I.1. Traductions grecques de la bulle d'Alexandre IV», *REB* 37 (1979), p. 82-83 and «I.2. Traductions de la formule du serment», op. cit., p. 84-85. Subsequently, based on the codex Barberinianus gr. 390, G. A. Ioannides published «La Constitutio o Bulla Cypria Alexandri Papae IV del Barberinianus graecus 390», *Orientalia Christiana Periodica* 66/1 (2000), p. 355-372, containing an extensive introduction and updated bibliography; cf. the earlier edition, based on the same codex, by J. Morin (Paris 1655) and, eventually, by J. P. Migne, *Patrologiae graecae cursus completus*, 140, p. 1533-1560 (reprint from the edition of V. Riccardo, Rome 1636).

37. *Κλείς τῆς συνήθους ὀθωμανικῆς νομοθεσίας: ἦτοι τοῦ ἀστικοῦ κώδικος (Μεβζελέ) συμπληρωμένον ἐκ τῶν διατάξεων του Σσερῆ περί διαθηκῶν καὶ κληρονόμων (Key to the Ottoman legislation in use: i.e. the civil code (Mevzelé) supplemented by the provisions of the Sharia regarding wills and beneficiaries ...*, Constantinople 1882; Idem, *Droit succesoral en Turquie*, 1898; Idem, «The rights and privileges of the Ecumenical Patriarchate» in *Ekklesiastike Aletheia* 32 (1912) and 33 (1913); Idem, «Regarding the celebration, validity or invalidity, and nature of mixed marriages, particularly in Turkey» and «Regarding the customs observed in Turkey and especially at the Patriarchates», in *Ephemerida Hellenikes kai Gallikes Nomologias* (Journal of Greek and French Jurisprudence) 29 (1909-1910).

38. Where also the *Brief note on the island of Chios* (1810), p. 487-515, which provides interesting information about legal conditions on the island. According to Gines, it was probably written by the priest D. L. Santi (transl. by C. Sgouros) (= Gines, *Outline*, entry 621).

η έκδοση του *Ναυτικοῦ Νόμου* της Ὑδρας (1804) ἀπὸ τον Γεώργιο Κριεζή³¹. Τὴν ἴδια περίοδο καὶ οἱ ἐκδόσεις (σε περίληψη) σημαντικῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 1538-1684³², κυρίως ὁμως νομικῶν κειμένων τῆς ἐνετοκρατίας ἀπὸ τον χαλκέντερο ιστοριοδίφην Κωνστ. Σάθα³³. Μεταξὺ αὐτῶν τὸ κείμενο τῶν *Ἀσσιζῶν τοῦ βασιλείου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Κύπρου* (11ος αἰ.;) με βάση τον Parisinus gr. 1390 καὶ τον suppl. gr. 465)³⁴, οἱ «*Ἑλληνικοὶ Νόμοι τῆς Κύπρου*» (1255;), ἰδιωτικὸ νομικὸ ἐγχειρίδιο περὶ μνηστείας καὶ γάμου³⁵, ἡ «*Διάταξις Κυπρία*» περὶ δικαιοδοσίας λατίνων καὶ ὀρθοδόξων ἐπισκόπων (ἐλληνικὴ ἐκδοχὴ μετὰ τὸ 1260)³⁶ καὶ οἱ κρητικὲς διαθήκες τῶν ἐτῶν 1486-1504.

(ἀνώνυμα με υπογραφή Κ) στο περιοδικό *Ἐφημερὶς Νομικὴ* 5 (1842), σ. 2807-2812, 2815-2821, 2823-2828, 2831-2834. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἓνα μεγάλο μέρος τῶν συλλογῶν αὐτῶν προήλθε ἀπὸ τὰ αναφερόμενα στο ἔργο του Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, ὅ.π., τ. Α'-Γ', Ἀθήναι 1943 καὶ του Geib, *Παρουσίαση τῆς κατάστασης του δικαίου*, ὅ.π., Χαϊλδεβέργη 1835.

31. *Ἱστορία τῆς νήσου Ὑδρας*, Πάτρα 1860, σ. 72-81.

32. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη (Bibliotheca Graeca Medii Aevi)*, τ. 3, Venise 1872, σ. 547-604 (=Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 197).

33. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη (Bibliotheca Graeca Medii Aevi)*, τ. 6, Paris-Venise 1877, σ. 3-497, 499-513, 514-585.

34. Βλ. καὶ Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 4. Σχετικὰ με τὶς ἐλληνικὲς ἐκδοχὲς τῶν *Ἀσσιζῶν τοῦ βασιλείου τῶν Ἱεροσολύμων* οἱ ὁποῖες ἰσχύσαν στὴν Κύπρο ἐπὶ τρεῖς περίπου αἰῶνες (1191-1571) πρβλ. τὴν ἀγγλικὴ μετάφρασή τους ἀπὸ τον Ν. Coureas, *The Assizes of the Lusignan Kingdom of Cyprus*, Nicosia 2002 ὅπου καὶ ἐκτεταμένη εἰσαγωγὴ περὶ τῶν παλαιότερων ἐκδόσεων καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 3 ὅπου ἀναφορὰ στὶς ἐκδόσεις τοῦ παλαιογαλλικοῦ κειμένου τῶν Assises de la Court des bourgeois ἀπὸ τους V. Faucher [*Assises du royaume de Jerusalem*, τ. I-II (Rennes 1839, 1840)], F. Kausler [*Les livres des Assises et des usages de royaume de Jerusalem*, τ. I (Stuttgart 1839)], M. Le comte Beugnot [*Assises de Jerusalem, ou recueil des ouvrages de jurisprudence composés pendant le XIII siècle dans les royaumes de Jerusalem et de Chypre*, τ. I-II (Paris 1843)].

35. Βλ. καὶ Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 6.

36. Βλ. καὶ Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 7. Ἡ *Διάταξις Κυπρία* ἐπανεκδόθηκε στὴ συνέχεια ἀπὸ τον Α. Palmieri, «Une version graeca della Constitutio Cypria di Alessandro IV», *Bessarione* 8, 1905, σ. 141-149 με βάση τὸ χφ. Ottobonianus 436 καὶ, ἀποσπασματικὰ, με βάση τον κώδικα Dionysiou 489, ἀπὸ τον P. J. Darrouzès, «Textes synodaux chypriotes. I.1. Traductions grecques de la bulle d'Alexandre IV», *Revue des Études Byzantines* 37 (1979), σ. 82-83 καὶ «I. 2. Traductions de la formule du serment», ὅ.π., σ. 84-85. Στὴ συνέχεια, με βάση τον κώδικα Barberinianus gr. 390 ἐκδίδεται ἀπὸ τον G. A. Ioannides, «La Constitutio o Bulla Cypria Alexandri Papae IV del Barberinianus graecus 390», *Orientalia Christiana Periodica* 66/1 (2000), σ. 355-372 ὅπου ἐκτεταμένη εἰσαγωγὴ καὶ νεότερη βιβλιογραφία· πρβλ. καὶ τὴν παλαιότερη ἐκδόσή της με βάση τον ἴδιο κώδικα ἀπὸ τον J. Morin (Paris, 1655) καὶ, ἐνδεχομένως, ἀπὸ τον J. P. Migne, *Patrologiae graecae cursus completus*, τ. 140, σ. 1533-1560 (ἀνατ. ἀπὸ τὴν ἐκδόση V. Riccardo, Rome 1636).

1881-1891³⁹, and P. Vallendas *Kythniaka*, Hermoupolis 1882⁴⁰. A., I., and L. de Testa and G. Noradounghian published the international treaties of the Ottoman empire and G. Young a collection of Ottoman laws⁴¹; E. Tapeinos and C. Vassileiades edited the *Nomikon Procheiron*, Constantinople 1887 (fragmentary edition with arbitrary additions and deletions), a compilation of secular and canon law provisions in the vernacular by Theophilos, bishop of Kampania (region of Thessaloniki) (c. 1788)⁴². A. Komnenos-Ypselantes, M. Gedeon, I. Stavrides, M. Karavokyros, A. Papadopoulos-Kerameus, A. Alexoudes and others published patriarchal and synodic decisions and encyclicals⁴³. D. Nikolaides, D. Chaviaras,

39. *Samiaka*, i.e. *History of the island of Samos*, 4 vols, Samos 1881-1891, which contains the first publication of the *Military and Civil System* of Samos of the year 1821 (= Gines, *Outline*, entry 705).

40. *Kythniaka*, i.e. *The geography and history of the island of Kythnos*, Hermoupolis 1882, which contains a variety of information about the local customs of Kythnos (= Gines, *Outline*, entry 634).

41. A. & I. & L. de Testa, *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères ...*, 11 vols, Paris 1836-1867 (= Gines, *Outline*, entries 1001-1002); G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, 4 vols, Paris 1897, 1903 (= Gines, *Outline*, entries 235, 793, with a reference to the Treaty of Carlowitz between Austria and Turkey in 1699, the Treaty of Adrianople between Russia and Turkey (recognising the independence of Greece) in 1829, The Treaty of Paris, dated 30.6.1856, by which the *Hatt'i Humayun* was ratified; G. Young, *Corps de droit ottoman. Recueil des codes, lois, réglemens etc. de l'Empire ottoman*, 7 vols, Oxford 1905-1906.

42. See the more recent edition by D. Gines, *Νομικὸν Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων* (Handbook of Law, by Theophilos from Ioannina), Thessaloniki 1960 (= Gines, *Outline*, entry 485). Also D. Gines, «The 'Koinarion' of Theophilos of Kampania», *Praktika Akademias Athenon* 32 (1957), p. 247-251; Idem, «The library of Theophilos of Kampania: the spiritual world of a liberal bishop», *O Eranistes* 1 (1963), p. 33-40.

43. A. Komnenos-Ypselantes, *After the Fall*, Constantinople 1870; M. Gedeon *Unpublished encyclical of Jeremias III (1727) from the unpublished codex of Critias*, Constantinople 1872. See also his various publications in *Ekklesiastike Aletheia* 3 (1882-1883); 8 (1887-1888); 20 (1900); 34 (1914); 36 (1916); 37 (1917); 38 (1918), in the *Hellenikos Philologikos Syllogos Konstantinoupoleos* 2 (1887-1889) and in *Philologike Echo*, 2nd per., 3 (1896). Also by the same author, *Canonical Decrees, correspondence, rulings, statutes, of the most holy patriarchs of Constantinople*, 2 vols, Constantinople 1888-1889; *Brief note regarding our ecclesiastical rights*, Constantinople 1909; *Official Turkish documents referring to our ecclesiastical rights*, Constantinople 1910. See also I. Stavrides, *Collection of patriarchal and synodic encyclicals...*, Constantinople 1900 (= entry 1073 in this volume); A. Papadopoulos-Kerameus, *Analecta Hierosolymitana*, 5 vols, St. Petersburg 1891-1898; A. Alexoudes, «Two encyclical letters of patriarch Gregory V», *ΔΙΕΕΕ* 4 (1892-1895), p.

Εξάλλου, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα οι εκδόσεις σημαντικών οθωμανικών, πατριαρχικών και άλλων εγγράφων θα θέσουν τις βάσεις για τη μελέτη της νομικής ιστορίας του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού. Κατά χρονολογική ακολουθία ο Μιλτιάδης Καραβοκυρός θα εκδώσει την *Κλειδα*, εύχρηστο βοήθημα για την χρήση της δαιδαλώδους οθωμανικής νομοθεσίας από τους χριστιανούς υπηκόους της αυτοκρατορίας, πρακτικά συνοδικών αποφάσεων επί θεμάτων των ορθοδόξων, σουλτανικούς προνομιακούς ορισμούς υπέρ του Πατριαρχείου και εγκυκλίου υπουργικών αποφάσεων κυρίως περί ζητημάτων οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου³⁷. Οι Κωνστ. Κανελλάκης τα «*Χιακά Ανάλεκτα*» (Αθήναι 1890)³⁸, ο Επ. Σταματιάδης, τα «*Σαμιακά*» (Σάμος 1881-1891)³⁹ και ο Π. Βάλληνδας τα «*Κυθνιακά*» (Ερμούπολις 1882)⁴⁰. Οι Testa, G. Noradounghian και G. Young διεθνείς συνθήκες της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁴¹. Οι Ελευθ. Ταπεινός και Κωνστ. Βασιλειάδης το «*Νομικόν Πρόχειρον*», νομοκανονικό κείμενο σε δημώδη γλώσσα του επισκόπου Καμπανίας (περιοχή Θεσσαλονίκης) Θεοφίλου (περί τα 1788)⁴². Οι

37. Κλείς τῆς συνήθους ὀθωμανικῆς νομοθεσίας: ἦτοι τοῦ ἀστικῶ κώδικος (Μεδζελέ) συμπληρωμένον ἐκ τῶν διατάξεων τοῦ Σσερῆ περὶ διαθηκῶν καὶ κληρονόμων..., Κωνσταντινούπολις 1882 · Του Ἰδίου, *Droit succesoral en Turquie*, 1898· Του Ἰδίου, «Τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τὰ δίκαια καὶ προνόμια» στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 32 (1912) καὶ 33 (1913) · Του Ἰδίου, «Τινὰ περὶ συστάσεως, κύρους ἢ μῆ, καὶ φύσεως τῶν μικτῶν γάμων, ἰδίως ἐν Τουρκίᾳ» καὶ «Τινὰ περὶ τῶν ἐν Τουρκίᾳ, ἰδίως ἐν τοῖς πατριαρχείοις, κρατουμένων ἐθίμων», στὴν *Ἐφημερίδα Ἑλληνικῆς καὶ Γαλλικῆς Νομολογίας* 29 (1909–1910).

38. Ὅπου καὶ ἡ *Βραχεῖα σημειώσεις περὶ τῆς νήσου Χίου* (1810), σ. 487-515, ἡ οποία παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὸν νομικὸ βίον τοῦ νησιού. Κατὰ τὸν Δημ. Γκίνη πιθανῶς συνταχθεῖσα ἀπὸ τὸν ἱερέα D. L. Santi (μετ. Κ. Σγουρού) (= Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 621).

39. *Σαμιακά*, ἦτοι ἱστορία τῆς νήσου Σάμου, τ. 1-4, Σάμος 1881-1891 ὅπου καὶ ἡ πρώτη δημοσίευση τοῦ *Στρατοπολιτικοῦ Συστήματος* τῆς Σάμου ἔτους 1821 (=Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 705).

40. *Κυθνιακά*, ἦτοι τῆς νήσου Κύθνου χωρογραφία καὶ ἱστορία, Ἐρμούπολις 1882 ὅπου καὶ ποικίλες πληροφορίες γιὰ τὰ τοπικὰ ἔθιμα τῆς Κύθνου (= Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 634).

41. A. & I. & L. de Testa, *Récueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères* .., τ. 1-11, Paris 1836–1867 (= Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 1001, 1002)· G. Noradounghian, *Récueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, τ. 1-4, Paris 1897, 1903 (= Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 235, 793 ὅπου Συνθήκη Κάρλοβιτς μεταξύ Αὐστρίας–Τουρκίας ἔτους 1699, Συνθήκη Ἀνδριανουπόλεως μεταξύ Ρωσίας καὶ Τουρκίας (αναγνωρίζουσα τὴν ανεξαρτησία τῆς Ἑλλάδας) ἔτους 1829, Συνθήκη Παρισίων τῆς 30.6.1856 μετὰ τὴν ὁποία επικυρώνεται τὸ χάττι-χουμαγιούν)· G. Young, *Corps de droit ottoman. Récueil des codes, lois, réglemens etc de l'Empire ottoman*, τ. 1-7, Oxford 1905-1906.

42. Κωνσταντινούπολις 1887 (ἐκδοση ἀποσπασματικὴ καὶ με ἀυθαίρετες προσθαφαίρέσεις). Βλ. καὶ τὴ νεότερη ἐκδοση ἀπὸ τὸν Δ. Γκίνη, *Νομικόν Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*, Θεσσαλονίκη 1960 (= Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 485). Πρβλ. καὶ Δ. Γκίνης, «Τὸ Κοινάριον τοῦ Καμπανίας

Jeanne Stephanopoli and C. Mavropoulos compiled collections of Ottoman law codices, Sultans' ordinances granting privileges and *berats* to Patriarchs and prelates, as well as memoranda submitted by the subjected Christians to the Sublime Porte concerning the renewal of their privileges⁴⁴. M. Theotokas collected the jurisprudence of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople on civil, canon and procedural law in force between 1800-1896⁴⁵. Finally, one of the most valuable editions of the period is the *Chronicle of Morea* (between 1300-1388) by J. Schmitt⁴⁶. In 1911, Demetrios Pappoulias –student of the eminent L. Mitteis, founder of the new School of the History of Roman Law– in his inaugural address as ordinary professor in the Chair of Civil Law at the University of Athens, developed at length his view on the unity of Greek law from antiquity up to the War of Independence. It was in this context that he placed the need to publish and study the sources of legal history, not only of ancient Greece, Rome and Byzantium, but also that of the post-Byzantine era, as the last period in the «*uninterrupted history of the law of the Hellenes over approximately three millennia*»⁴⁷.

From 1920 on, the publication of significant legal texts of the post-Byzantine

268-275. Also, a series of articles by M. Karavokyros in *Ekklesiastike Aletheia* 32 (1912) and 33 (1913), as well as by M. and G. Karavokyros in the *Ephemeris Hellenikes kai Gallikes Nomologias* 29 (1909-1910). Cf. the *Clarification on the legal matter of tripartite inheritance*, by Georgios Spandonos (1721), published by M. Gedeon in *Ekklesiastike Aletheia* 3 (1882-1883), p. 172-173, later, based on another manuscript, by S. Eustratiades, «The great *chartophylax* and teacher Georgios Spandonos», *Ekklesiastikos Pharos* 3 (1909), p. 451-455 (= Gines, *Outline*, entry 266).

44. D. Nikolaides, *Ottoman Codices*, 4 vols, Constantinople 1889-1891; D. Chaviaras, «Sultans' *firman*s on the privileges of the island of Syme and the other Southern Sporades», *ΔΙΕΞΕ* 6 (1901-1904), p. 321-350; Jeanne Stephanopoli, *Les îles de l'Égée, leurs privilèges*, Athens 1912; Ch. Mavropoulos, *Turkish documents concerning the history of Chios*, Athens 1920.

45. *Nomologia tou Oikoumenikou Patriarcheiou: hetoi tes I. Synodou kai tou D. E. M. Symbouliou epi tou astikou, kanonikou kai dikonomikou dikaiou apo tou etous 1880 mechri tou 1896*, Constantinople 1897.

46. *The Chronicle of Morea*, London 1904 (reprint Groningen 1967). Cf. the older version by J. A. Buchon, Paris 1845, and the republication of the Greek version by P. Kalonaros, Athens 1940 (= Gines, *Outline*, entry 18).

47. D. Pappoulias, *The Greek Civil Code in its historical evolution*, Athens 1912, p. 8. See also P. Vizoukides, «The law of the Greek nation in its three thousand years of history» (trans. T. Philippides), *Gregorios o Palamas* 22, fasc. 5-10 (1938), p. 1-23 (the text was initially published in German «Das Recht der griechischen Volkes in dreitausendjähriger Wandlung» in Ch. Kriekoukes – K. Bömer (eds) *Unsterbliche Hellas*, Berlin 1938).

Αθ. Κομνηνός-Υψηλάντης, Μαν. Γεδεών, Ιω. Σταυρίδης, Μιλτ. Καραβοκυρός, Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Άνθ. Αλεξούδης κ. α. πατριαρχιακές-συνοδικές αποφάσεις και εγκυκλίους⁴³. Οι Δημ. Νικολαΐδης, Δημ. Χαβιαράς, Jeanne Stephanopoli και Χρ. Μαυρόπουλος, συλλογές οθωμανικών κωδικών, σουλτανικούς προνομιακούς ορισμούς και βεράτια καθώς και υπομνήματα των υποδούλων προς την Υψηλή Πύλη για τη διατήρηση των προνομίων τους⁴⁴. Ο Μ. Θεοτοκάς θα εκδώσει τη νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως επί του αστικού, κανονικού και δικονομικού δικαίου των ετών 1800–1896⁴⁵. Τέλος, από τις πολύτιμες εκδόσεις της περιόδου δεν θα πρέπει να παραλειφθεί η μνεία της εκδόσεως του *Χρονικού του Μορέως* (μεταξύ 1300–1388) από τον J. Schmitt⁴⁶. Το έτος πλέον 1911, στον

Θεοφίλου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 32 (1957), σ. 247–251. Του Ιδίου, «Η βιβλιοθήκη του Θεοφίλου Καμπαρίας: ό πνευματικός κόσμος ενός φιλελεύθερου δεσπότη», *Ο Έραμιστής* 1 (1963), σ. 33–40.

43. Αθ. Κομνηνός-Υψηλάντης, *Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Κωνσταντινούπολις 1870· Μ. Γεδεών, *Ἀνέκδοτος ἐγκύκλιος Ἰερεμίου Γ΄ (1727) ἐξ ἀνεκδότου κώδικος τοῦ Κριτίου*, Κωνσταντινούπολις 1872. Βλ. επίσης τη σειρά των διαφόρων δημοσιευμάτων του Ιδίου στην *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 3 (1882–1883)· 8 (1887–1888)· 20 (1900)· 34 (1914)· 36 (1916)· 37 (1917)/38 (1918), στο *Περιοδικὸν Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* 2 (1887–1889) και στην *Φιλολογικὴ Ἠχώ*, περ. Β΄, 3 (1896). Επίσης του Ιδίου, *Κανονικαὶ διατάξεις, ἐπιστολαί, λύσεις, θεσπίσματα τῶν ἀγιωτάτων πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως...*, τ. Α΄–Β΄, Κωνσταντινούπολις 1888–1889· *Βραχέα σημεῖωσις περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡμῶν δικαίων*, Κωνσταντινούπολις 1909· *Ἐπίσημα γράμματα τουρκικὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἡμῶν δίκαια*, Κωνσταντινούπολις 1910. Βλ. επίσης Ι. Σταυρίδης, *Συλλογὴ πατριαρχικῶν καὶ συνοδικῶν ἐγκυκλίων ...*, Κωνσταντινούπολις 1900 (= λήμμα 1073 του παρόντος τόμου)· Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, τ. 1-5, Πετρούπολις 1891–1898· Άνθ. Αλεξούδης, «Δύο ἐγκύκλια ἔγγραφα Γρηγορίου τοῦ Ε΄», *ΔΙΕΕΕ* 4 (1892-1895), σ. 268-275. Επίσης τη σειρά των δημοσιευμάτων του Μιλτ. Καραβοκυρού στην *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 32 (1912) και 33 (1913) καθώς και των Μιλτ. και Γ. Καραβοκυρού στην *Ἐφημερίδα Ἑλληνικῆς καὶ Γαλλικῆς Νομολογίας* 29 (1909–1910). Πρβλ. και την έκδοση της «Διασαφήσεως τῆς κατὰ τριμοιρίαν κληρονομίαν, ἐνόμου ὑποθέσεως» του Γεωργίου Σπαντωνή (1721) από τον Μ. Γεδεών στην *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 3 (1882–1883), σ. 172–173 και στη συνέχεια, με βάση άλλο χειρόγραφο, από τον Σ. Εὐσταθιάδη, «Ο μέγας χαρτοφύλαξ καὶ διδάσκαλος Γεώργιος Σπανδωνῆς», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 3 (1909), σ. 451–455 (= Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 266).

44. Δ. Νικολαΐδης, *Ἰθωμανικοὶ Κώδικες*, τ. 1-4, Κωνσταντινούπολις 1889-1891· Δ. Χαβιαράς, «Σουλτανικὰ φερμάνια περὶ τῶν προνομίων τῆς νήσου Σύμης καὶ τῶν λοιπῶν Νοτίων Σποράδων», *ΔΙΕΕΕ* 6 (1901–1904), 321-350· Jeanne Stephanopoli, *Les îles de l'Égée, leurs privilèges*, Athènes 1912· Χ. Μαυρόπουλος, *Τουρκικὰ ἔγγραφα ἀφορῶντα τὴν ἱστορίαν τῆς Χίου*, Ἀθήναι 1920.

45. *Νομολογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἡτοῖ τῆς Ἱ. Συνόδου καὶ τοῦ Δ.Ε.Μ. Συμβουλίου ...*, Κωνσταντινούπολις 1897.

46. *The Chronicle of Morea*, London 1904 (ανατ. Groningen 1967). Πρβλ. και την παλαιότερη

period and commentaries, mainly by Greek scholars, made remarkable progress. The most important among them include: the critical edition of the *Assizes of Romania*, a codex of feudal law from the period of Frankish rule in the Principality of the Morea (codified c. 1320, official edition in Venice, 1453) by G. Recoura⁴⁸. A. Lignos edited The *Law of Hydra* (1818) and other legislative texts related to the island's financial and maritime life [e.g. laws dealing with the taxation of ships and buildings (1810), customs law (1809), a decree by Admiral Stroganov regarding Russian shipping in the Levant (1817)]⁴⁹. Administrative records related to Venetian Crete were published by S. Theotokes⁵⁰, while S. Papageorgios collected decrees of the Venetian authorities in Corfu on the jurisdiction of the «great head priests» («*protopapades*») over the Orthodox flock in ecclesiastical matters⁵¹. The eighth volume in the series *Jus Graecoromanum*, Athens 1931 edited by I. and P. Zepos contains the texts of Phanariot codifications of civil and criminal law in the Danubian principalities, of major importance to the diffusion of Byzantine law [*Civil Code of the Principality of Moldavia* (also known as the *Code of Scarlatos Alexander Callimachi*, Jassy 1816), the *Civil Code of Hungro-Walachia* (or *Legislation ... of voivod Ioannis Georgios Karatzas*, Vienna 1818)]⁵²; collections of local legal custom in the Ottoman-ruled Aegean [Syros (1695), Thera and Anaphi (1797), Naxos (1810),

48. *Les Assises de Romanie*, Paris 1930. See also J. Lognon, *Livre de la Conquête de la Princée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, Paris 1911. Cf. the older (and less complete, as it was based on just two manuscripts) edition by P. Canciani, *Barbarorum leges antiquae*, 3, Venice 1785, p. 493ff (= Gines, *Outline*, entry 10). See its translation into English, accompanied by extensive commentary and bibliography, by P. Topping, *Feudal Institutions as revealed in the Assises of Romania*, Philadelphia 1949.

49. A. Lignos, *Archives of the community of Hydra*, 16 vols, Peiraieus 1921-1932. See also I. Maniatopoulos, *The maritime law of Hydra (1757-1821)*, Athens 1939, p. 101-114.

50. *Decisions of the Major Council of Venice in 1255-1669*, [Monuments of Greek History (ed. Academy of Athens), 1.2] Athens 1933; Idem, *Statutes of the Venetian Senate 1281-1385*, [Monuments of Greek History (ed. Academy of Athens), 2.1-2], Athens 1933-1937.

51. *History of the Church of Corfu*, Corfu 1920 (= Gines, *Outline*, entries 225, 226, 251, 315, 403).

52. See also the critical editions by A. Radulescu [*Codul Callimach. Ediție critică* (: *The Code of Prince Callimachis*. Critical edition), Bucharest 1958, and *Legiuirea Caragea. Ediție critică* (: *The Legislation of Prince Karatzas*. Critical edition), Bucharest 1955]; cf. the review by P. Zepos in *ΕΕΒΣ* 27 (1957), p. 396ff. The law code of Karatzas had been drafted by the Epirot poet and scholar Athanassios Christopoulos, while that of Callimachis by Ananias Kouzanos, professor at the Princely Academy in Jassy, and Christian Flechtenmacher from Transylvania.

εναρκτήριο λόγο του, ως τακτικού καθηγητή στην έδρα του Αστικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Δημήτριος Παππούλιας, επιφανής μαθητής του ιδρυτή της νέας Ιστορικής Σχολής του Ρωμαϊκού Δικαίου L. Mitteis, θα αναπτύξει επί μακρόν την επιστημονική του θέση για την ενότητα του ελληνικού δικαίου από την ελληνική αρχαιότητα μέχρι τον αγώνα υπέρ της Ανεξαρτησίας. Στο πλαίσιο αυτό τοποθετεί και την ανάγκη εκδόσεως και μελέτης των πηγών της νομικής ιστορίας, όχι μόνον της αρχαιοελληνικής και ρωμαιοβυζαντινής, αλλά και της μεταβυζαντινής ως της τελευταίας περιόδου της «αδιαλείπτου ιστορίας τοῦ δικαίου τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τρεῖς περίπου χιλιετίαι ἐξικνουμένης»⁴⁷.

Από το έτος 1920 και εξής η έκδοση και ο σχολιασμός αξιολογώτατων νομικών κειμένων της μεταβυζαντινής περιόδου, κυρίως από Έλληνες μελετητές, θα σημειώσει ιδιαίτερη πρόοδο. Ανάμεσα στις κυριότερες εκδόσεις της περιόδου αυτής περιλαμβάνονται η κριτική έκδοση των *Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας*, φεουδαλικού κώδικα της φραγκοκρατούμενου *Πριγκηπάτου τοῦ Μορέως* (κωδικοποίηση περί το 1320, επίσημη έκδοση Βενετία 1453) από τον G. Recoura⁴⁸. Η έκδοση του *Νόμου τῆς Ὑδρας* (1818) και πολλών άλλων νομοθετικών κειμένων που αφορούν τον οικονομικό και ναυτιλιακό βίο του νησιού [νόμος περί φορολογίας πλοίων και οικοδομών (1810), τελωνειακός νόμος (1809), διάταγμα του ναυάρχου Στρογκάνωφ για την ρωσική ναυτιλία της Ανατολής (1817) κ. α.] από τον Αντ. Λιγνό⁴⁹. Η έκδοση διοικητικών εγγράφων σχετικών με τη βενετική Κρήτη από τον Σπ. Θεοτόκη⁵⁰ καθώς και οι εκδόσεις διαταγμάτων των ενετικών αρχών της Κερκύρας για τη δικαιοδοσία των

έκδοση από τον J. A. Buchon, Paris 1845 και την αναδημοσίευση της ελληνικής εκδοχής από τον Π. Καλονάρο, Ἀθήναι 1940 (= Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 18).

47. Δ. Παππούλιας, *Τὸ Ἑλληνικὸν Ἀστικὸν Δίκαιον ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει*, Ἀθήναι 1912, σ. 8. Βλ. ομοίως και Π. Βιζουκίδης, «Τὸ δίκαιον τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐν τῇ τρισχιλιετῇ αὐτοῦ ἀνελίξει» (μετ. Γ. Φιλιππίδης), *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, έτ. ΚΒ', τευχ. Ε'-Ι', (1938), σ. 1-23 (η αρχική δημοσίευση του κειμένου στη γερμανική στον τόμο Ch. Kriekoukis-K. Bömer (Hrsg.), *Unsterbliche Hellas*, Berlin 1938).

48. *Les Assises de Romanie*, Paris 1930. Βλ. και J. Lognon, *Livre de la Conquete de la Princée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, Paris 1911. Πρβλ. και την παλαιότερη (και ατελέστερη με βάση δύο μόνον χειρόγραφα) έκδοση από τον P. Canciani, *Barbarorum leges antiquae*, τ. III, Venise 1785, σ. 493 επ. (= Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 10). Βλ. επίσης τη μετάφραση του κειμένου στην αγγλική γλώσσα, η οποία συνοδεύεται από εκτεταμένα σχόλια και βιβλιογραφία, από τον P. Topping, *Feudal Institutions as Revealed in the Assises of Romania*, Philadelphia 1949.

49. Α. Λιγνός, *Ἀρχεῖον τῆς Κωνότητος Ὑδρας*, τ. 1-16, 1921-1932. Βλ. επίσης Ἰ. Μανιατόπουλος, *Τὸ ναυτικὸν δίκαιον τῆς Ὑδρας (1757-1821)*, Ἀθήναι 1939, σ. 101-114.

50. *Ἀποφάσεις τοῦ Μεζονος Συμβουλίου Βενετίας τῶν ἐτῶν 1255-1669*, [*Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας* (έκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), τ. Α', τευχ. III], Ἀθήναι 1933. Του Ἰδίου, *Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας 1281-1385*, ό.π., τ. Β', τευχ. I-II, Ἀθήναι 1933-1937.

Spetses (1833) and Karpathos (1864)], as well as the relevant jurisprudence of Greek courts regarding custom (since 1833), based on the answers submitted by Justices of the peace and public notaries. Moreover, reference to the publication of important post-Byzantine legal monuments should include the critical edition by P. Zepos (with a comprehensive introduction analyzing the content) of the «*Nomikon Syntagmation*» (1780), which constituted the first official codification of Byzantine imperial and «vulgar» law⁵³. No less significant was the edition by the same author of two excerpts from the first extensive compilation in the Greek language of customary and canon law provisions, the *Nomikon Procheiron* by Michael Photeinopoulos (1765)⁵⁴. It was followed by D. Gines' publication of several chapters from a «nomocanon», i.e. a compilation of sacred canons and imperial Byzantine laws, the *Bakteria Archiereon* by archimandrite Iakovos of Ioannina (1645)⁵⁵.

The numerous editions of patriarchal documents and ecclesiastical jurisprudence from the years of Ottoman rule⁵⁶, directly associated with the significant publications of Sultans' privilege ordinances and *berats*⁵⁷, created the necessary background for the research of various historical, political and legal issues of the post-Byzantine period. Scholarly interest was focused on the extent of the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople over matters of civil law (mainly

53. *Syntagmation Nomikon by voivod Alexander Ioannes Ypselantes, prince of all Hungro-Walachia, 1780* [Pragmateiai Akademias Athenon, 4.2], Athens 1936. Cf. the corresponding critical edition by A. Radulescu, *Pravilnicească Condiță* (: Law Code). *Ediție critică*, Bucharest 1957 (see the review by P. Zepos in *EEBΣ* 27 (1957), p. 396 ff.). Regarding the previous editions of the text in Greek and Romanian [Printed by the Metropolis of Hungro-Walachia in 1780, reprinted by C. N. Brailoiu (1841), J. Bujoreanu, Bucharest 1875, C. Hamangiu, Bucharest 1907, St. Berechet, Chișinău 1930] see Zepos, *Syntagmation Nomikon*, op. cit., p. 36-37. The view that *Syntagmation* was drawn up personally by Ypselantes, prince of Walachia from 1774 to 1781, has been disputed.

54. «The title 'Matters concerning dowries' in the *Nomikon Procheiron* by Michael Photeinopoulos (1765)», *AIA* 9 (1941-1942), p. 61-69 (Title 24: Matters concerning dowries), and Idem, «The title 'On usage and rental' in the *Nomikon Procheiron* of M. Photeinopoulos», *AIA* 16 (1953) p. 209-212. See also entry 521 in this volume.

55. «The Imperial law of Leo and Constantine in compilations of secular and canon law of the years after the Fall», *EEBΣ* 19 (1949), p. 218-220. Cf. A. Mompherratos «Index and prologues of the *Bakteria Archiereon*», *ΔΙΕΕΕ* 3 (1889), p. 129-218.

56. In addition, see also the publications of significant ecclesiastical documents by N. Bees, M. Sarantes, A. Sigalas, I. Stavrides, N. Serouios, M. Karavokyros, G. Arabatzoglou, K. Stamoules, D. Gines, D. Zakythenos and others.

57. By C. Amantos, D. Paschales, D. Chaviaras, G. Economides, V. Skaphidas and many others.

μεγάλων πρωτοπαπάδων επί των εκκλησιαστικών υποθέσεων των ορθοδόξων από τον Σπ. Παπαγεώργιο⁵¹. Ακολουθεί η έκδοση του 8^{ου} τόμου της σειράς του *Jus Graecoromanum* με την επιμέλεια του Ιω. και Παν. Ζέπου (Άθηναι 1931). Στον τόμο αυτό θα συμπεριληφθούν τα μεγίστης σημασίας για την ακτινοβολία του βυζαντινού δικαίου στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κείμενα φαναριώτικων κωδικοποιήσεων του αστικού και ποινικού δικαίου [*Κώδιξ Πολιτικός τοῦ Προγκηπάτου τῆς Μολδαβίας* (γνωστός και ως *Κώδιξ Σκαρλάτου Ἀλεξάνδρου Καλλιμάχη*, Ιάσιο 1816), *Πολιτικός Κώδιξ Οὐγγροβλαχίας* (ἢ *Νομοθεσία ... Ἰωάννου Γεωργίου Καρατζᾶ βοεβόδα*, Βιέννη 1818)]⁵², οι συλλογές νομικών τοπικών εθίμων στον τουρκοκρατούμενο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου [Σύρος (1695), Θήρα και Ανάφη (1797), Νάξος (1810), Σπέτσες (1833) και Κάρπαθος (1864)] καθώς και η σχετική περί εθίμων νομολογία ελληνικών δικαστηρίων (από το έτος 1833) με βάση τις αποσταλείσες απαντήσεις ειρηνοδικών και συμβολαιογράφων. Εξάλλου στις σημαντικές για την εποχή αυτή εκδόσεις μεταβυζαντινών μνημείων θα πρέπει να συμπεριληφθούν η κριτική έκδοση από τον Παν. Ζέπο (με εκτενέστατη εισαγωγή-ανάλυση του περιεχομένου) του «*Συνταγμάτιον Νομικοῦ*» (1780) που αποτελεί την πρώτη επίσημη κωδικοποίηση βυζαντινού αυτοκρατορικού και δημόδους δικαίου⁵³. Επίσης και η έκδοση από τον ίδιο δύο αποσπασμάτων από την πρώτη ελληνόγλωσση εκτενή συλλογή διατάξεων λαϊκού και κανονικού δικαίου, το *Νομικὸν Πρόχειρον* του Μιχαήλ Φωτεινοπούλου (1765)⁵⁴. Θα ακολουθήσει η δημοσίευση ορισμένων κεφαλαίων του νομοκάνονος

51. *Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας*, Κέρκυρα 1920 (= Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 225, 226, 251, 315, 403).

52. Πρβλ. και τις αντίστοιχες κριτικές εκδόσεις της Ρουμανικής Ακαδημίας του Βουκουρεστίου από τον Ad. Radulescu [*Codul Callimach. Ediție critică*, Βουκουρέστι 1958 και *Legiuirea Caragea. Ediție critică*, Βουκουρέστι 1955]· πρβλ. και σχετική βιβλιοκρισία Π. Ζέπου στην *ΕΕΒΣ* 27 (1957), σ. 396 επ. Συντάκτης του *Κώδικος Καρατζᾶ* υπήρξε ο Ηπειρώτης ποιητής και λόγιος Αθανάσιος Χριστόπουλος, ενώ συντάκτες του *Κώδικος Καλλιμάχη* ο καθηγητής στην Ηγεμονική Ακαδημία του Ιασίου Ανανίας Κουζάνος και ο Τρανσυλβανός Christian Flechtenmacher.

53. *Συνταγμάτιον Νομικὸν Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Ὑψηλάντη Βοεβόδα ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας 1780, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. Δ', αριθ. 2, Ἀθῆναι 1936. Πρβλ. και την αντίστοιχη έκδοση της Ρουμανικής Ακαδημίας του Βουκουρεστίου από τον Ad. Radulescu, *Pravilnicească Condiță. Ediție critică*, Βουκουρέστι 1957 (βλ. και σχετική βιβλιοκρισία Π. Ζέπου στην *ΕΕΒΣ* 27 (1957), σ. 396 επ.). Για τις προηγούμενες εκδόσεις του κειμένου σε ελληνική και ρουμανική γλώσσα [Τυπ. Αγ. Μητρ. Ουγγροβλαχίας 1780, ανατυπ. C. N. Brailoiu 1841, J. Bujoreanu, Βουκουρέστι 1875, C. Hamangiu, Βουκουρέστι 1907, St. Berechet, Chisinau 1930] βλ. Ζέπου, *Συνταγμάτιον Νομικόν*, ό. π., 36-37. Η άποψη ότι συντάκτης του *Συνταγμάτιου* ήταν ο ίδιος ο Ὑψηλάντης, ηγεμόνας στη Βλαχία από το 1774 έως το 1781, έχει αμφισβητηθεί.

54. «Ὁ “περὶ προικῶν πραγμάτων” τίτλος τοῦ *Νομικοῦ Προχείρου* τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου (1765)», *ΑΙΔ* 9 (1941-1942), σ. 61-69 (Τίτλος ΚΔ' *Περὶ προικῶν πραγμάτων*) και Του Ἰδίου,

family and inheritance law), as it was also the case with the Ottoman Empire's policy, in general, towards its non-Muslim subjects and western Catholic princes alike, together with the efforts to settle any differences between them. The local particularities in the Ottoman- and Latin-ruled parts of Greece and the degree of their survival within the respective dominant legal order can be discerned to a significant degree in the publications that include texts of codified customs, references to the ways and customs of business transactions, decisions («resolutions») by communities, jurisprudence of community tribunals and of ecclesiastical courts of law with mixed composition (clergy and laymen), documents of private arbitration, minutes and resolutions of guild meetings, various documents of legal transactions⁵⁸. At the same time, the publishing of codices from the archives of monasteries and metropolises, of private and notarial documents, of jurisprudence and other records related to the dispensation and organisation of justice⁵⁹ contributed to the substantial investigation of particular legal institutions, in correlation with the pre-existent Roman-Byzantine past; it contributed as well to the research on the judicial system and the possibility of parallel jurisdiction among various judicial authorities⁶⁰. It would be reasonable to assume that all the aforementioned publications of sources laid the foundations for subsequent legal research, especially in the second half of the 20th century. Thus, scholars were able to focus on the influence of Byzantine law upon post-Byzantine legal texts and on the eventual mutual impact, both between Byzantine legislation and local customary law, and among customary laws, Byzantine legislation and feudal or Venetian institutions, wherever and as long as these institutions were

58. Frankish documents from Naxos, by S. Korres; Cretan contracts from the period of Venetian rule, by I. Kalitsounakes and S. Xanthoudides; Ottoman documents from Chios, by C. Mavropoulos; local customs of Karpathos, Astypalaia, Vytina and Tripoli, Triphyly and Olympia, Chios, Andros, Siatista, the southern Sporades, Epirus, east Sparta, Siphnos, Naxos and the islands of the Argosaronic Gulf, by M. Michaelides-Nouaros, N. Bees, O. Georgakas, D. Gines, P. Kontogiannes, D. Paschales, A. Sigalas, M. Karavokyros, P. Vizoukides, J. Visvizes, C. Thevaïos and others; the Historical Archive of Verria, by I. Vasdravelles, and documents from Kozane by M. Kalinderes, as well as editions of documents, chiefly from the Cyclades, by P. Zerlentes.

59. By E. Karpathios, P. Zerlentes, P. Poulitsas, T. Gritsopoulos, D. Panagiotides, K. Dyovouniotes, N. Hatzekostes, D. Kampouroglou, C. Kanellakes, S. Korres, S. Skopeteas, S. Xanthoudides, A. Vourdoubakes, J. Visvizes, A. Katsouros etc.

60. For a general survey of the progress of Greek legal scholarship from the early post-revolutionary period up to 1945, see G. Petropoulos, *The Greek contribution to research on the history of law*, Athens 1945, especially p. 11, 33-34, 50 ff. and 82 ff. Cf. Idem, *History and institutions of Roman law*, 1, Athens 1944, p. 267 ff.

της *Βακτηρίας Αρχιερέων* του αρχιμανδρίτου Ιακώβου Ιωαννίνων (1645) από τον Δ. Γκίνη⁵⁵.

Οι πολυπληθείς εκδόσεις πατριαρχικών εγγράφων και εκκλησιαστικής νομολογίας των χρόνων της τουρκοκρατίας⁵⁶ σε άμεση συνάφεια με τις σημαντικές εκδόσεις σουλτανικών προνομιακών ορισμών και βερατίων⁵⁷, διαμόρφωσαν την κατάλληλη υποδομή για τη διερεύνηση ποικίλων ιστορικών, πολιτειακών και νομικών ζητημάτων της μεταβυζαντινής περιόδου. Στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος εντάσσεται το ζήτημα της έκτασης των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως επί θεμάτων αστικού δικαίου (κυρίως οικογενειακού και κληρονομικού). Το ζήτημα της εν γένει πολιτικής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αφενός μεν έναντι των μη μουσουλμάνων υπηκόων της, αφετέρου δε έναντι των δυτικών καθολικών ηγεμόνων, αλλά και οι προσπάθειες διευθέτησης των μεταξύ τους υφισταμένων διαφορών. Οι τοπικές ιδιαιτερότητες στον τουρκοκρατούμενο και λατινοκρατούμενο ελλαδικό χώρο και ο βαθμός της επιβίωσής τους στο εσωτερικό των κυρίαρχων εννόμων τάξεων θα διευκρινισθούν σε σημαντικό βαθμό μέσα από την πληθώρα των δημοσιευμάτων που περιλαμβάνουν κείμενα κωδικοποιήσεων εθίμων, μνείες συναλλακτικών ηθών, αποφάσεις («ψηφίσματα») γενικών συνελεύσεων των κοινοτήτων, νομολογία κοινοτικών και μικτών κριτηρίων, έγγραφα αιρετοκρισιών, πρακτικά και αποφάσεις συντεχνιών, ποικίλου περιεχομένου δικαιοπρακτικά έγγραφα⁵⁸.

«Ο “περί χρήσεως και ένοικίου” τίτλος του Νομικού Προχείρου του Μ. Φωτεινοπούλου», ό.π., 16 (1953), σ. 209–212. Βλ. επίσης και λήμμα 521 του παρόντος τόμου.

55. «Ο Βασιλικός νόμος Λέοντος και Κωνσταντίνου εις νομοκάνονας τῶν μετὰ τὴν Ἄλωσιν χρόνων», *ΕΕΒΣ* 19 (1949), σ. 218–220. Πρβλ. και Ἄ. Μομφερράτος, «Εὐρετήριοι και πρόλογοι τῆς Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων», *ΔΙΕΕΕ* 3 (1889), σ. 129–218.

56. Εκτός από τις προαναφερθείσες βλ. και τις εκδόσεις σημαντικών εκκλησιαστικών εγγράφων από τους Ν. Βέη, Μ. Σαραντή, Αντ. Σιγάλα, Ιω. Σταυρίδη, Ν. Σερούϊο, Μιλτ. Καραβοκυρό, Γεν. Αραμπατζόγλου, Κ. Σταμούλη, Δ. Γκίνη, Διον. Ζακυθινό κ.α.

57. Από τους Κ. Ἄμαντο, Δ. Πασχάλη, Δ. Χαβιαρά, Γ. Οικονομίδη, Β. Σκαφιδά και πολλούς άλλους.

58. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις εκδόσεις των εγγράφων των Φράγκων της Νάξου από τον Στ. Κορρέ, των κρητικών συμβολαίων της Ενετοκρατίας από τους Ιω. Καλιτσουνάκη και Στ. Ξανθουδίδη, των τουρκικών εγγράφων της Χίου από τον Χρ. Μαυρόπουλο, τις εκδόσεις τοπικών εθίμων της Καρπάθου, Αστυπάλαιας, Βυτίνας και Τριπόλεως, Τριφυλίας και Ολυμπίας, Χίου, Ἄνδρου, Σιάτιστας, νοτίων Σποράδων, Ηπείρου, Ανατ. Σπάρτης, Σίφνου, Νάξου και νήσων του Αργοσαρωνικού από τους Μ. Μιχαηλίδη–Νουάρο, Ν. Βέη, Ομ. Γεωργακά, Δ. Γκίνη, Π. Κοντογιάννη, Δ. Πασχάλη, Αντ. Σιγάλα, Μιλτ. Καραβοκυρό, Περ. Βιζουκίδη, Ι. Βισβίτζη, Χρ. Θηβαίο και άλλους, την έκδοση του Ιστορικού Αρχείου Βεροίας από τον Ιω. Βασδραβέλλη και τις δημοσιεύσεις των εγγράφων Κοζάνης από τον Μ. Καλινδέρη, καθώς και τις εκδόσεις εγγράφων προερχομένων κυρίως από τον κυκλαδικό χώρο του Περ. Ζερλέντη.

in force (Peloponnese, Cyprus, Rhodes, Chios, Crete, Ionian Islands)⁶¹.

The wealth and diversity of post-Byzantine legal texts revealed the inevitable evolution of financial and social conditions, as well as more general changes in mentalities over the long period of Ottoman and Latin rule. As a result, distinguished university professors such as Demetrios Pappoulias, Constantinos Triantaphyllopoulos, Georgios Maridakis and Georgios Petropoulos argued that a comprehensive research of post-Byzantine and early revolutionary legal institutions would demonstrate the influence of the Roman-Byzantine legal past on post-Byzantine law and at the same time help to clarify a variety of legal issues of the late Byzantine period⁶². These views, however, were not merely theoretical. They were associated with the orientation, espoused by a particular group in Greek legal circles, towards the adoption not only of Justinian but also of post-Justinian laws, even the imperial *Novellae* issued after the *Hexabiblos*, as an integral and vital part of Greek legal history. This view, which relies solidly on the express declarations by the early National Assemblies of the period 1821-1832⁶³, is known

61. See the studies by L. de Mas Latrie, P. Argentes, D. Jakoby, G. Petropoulos, G. Maridakis, P. Zepos, J. Visvizes, E. Santschi, N. Pantazopoulos, M. Tourtoglou, P. Topping, J. Richard, B. Arbel, G. Nakos, C. Papastathes, Eleuthera Papagianni, Despoina Tsourka-Papastathe, S. Asonites, A. Aristeidou, Chryssa Maltezou, G. Grivaud, A. Luttrell, N. Coureas, T. Papadopoulou.

62. See D. Pappoulias, *Greek Civil Law*, op. cit., p. 29-36; Idem, «Griechisches Recht und griechische Rechtsgeschichte», Athens 1912, p. 10 (offprint); Idem, «On the mission of Greek jurists in researching the history of Greek Law», *Proceedings of the Congress of the Greek Bar Associations 1927*, Athens 1928, p. 24; C. Triantaphyllopoulos, «Greek Law from 1453 on», *Eleftheroudakes Encyclopedic Lexicon* 5 (1929), p. 68-69 (= Triantaphyllopoulos, *Complete Works*, B1, p. 493); G. Maridakis, *The national character of the civil law in force in Greece*, Athens 1934, p. 83ff; Idem, *Civil law in the Novellae of the Byzantine emperors*, Athens 1922, mainly p. 280-281, 285-286, 294ff., 311ff; G. Petropoulos, *Historical introduction to the sources of Greek law*, Athens 1961, p. 8, 118ff. In this regard, see also J. Visvizes, «The problem of the history of post-Byzantine law», *EHHD* 6 (1955), p. 131ff. 152-153; G. Nakos, *History of Greek and Roman law*, Thessalonike 1991, p. 25; Tourtoglou, *Byzantine law and post-Byzantine law and the need to study them systematically*, op. cit. (not. 15), p. 345ff. Partly different view was expressed by N. Pantazopoulos, *Roman law in association to Greek. University notes*, vol. 3, Thessalonike 1979, p. 423ff and especially p. 432ff.

63. *Provisional Constitution of Greece*, art. 98 (First National Assembly, Piada (Epidaurus) 1.1.1822), *Law of Epidaurus or Provisional Constitution of Greece*, art. 80 (Second National Assembly, Astros 1823), *Civil Constitution of Greece*, art. 142 (Third National Assembly, Troezena 1827), «*Royal Constitution*», art. 291 (Fifth National Assembly, March 1832); cf. also *Provisional Constitution of the island of Crete*, art. 29 (Assembly of Armena 1822) as

Ταυτόχρονα, οι δημοσιεύσεις κωδίκων μονών και μητροπόλεων, ιδιωτικών και νοταριακών δικαιοπρακτικών εγγράφων, νομολογίας και λοιπών εγγράφων που σχετίζονται με την απονομή και οργάνωση της δικαιοσύνης⁵⁹, θα συμβάλλουν στην ουσιαστική διερεύνηση των επί μέρους δικαιοϊκών θεσμών, σε συσχετισμό με το προϊσχύσαν ρωμαιοβυζαντινό παρελθόν, καθώς και στην έρευνα του συστήματος οργάνωσης της δικαιοσύνης και της ενδεχόμενης παράλληλης δικαιοδοσίας μεταξύ πλειόνων δικαστικών αρχών⁶⁰. Όπως είναι εύλογο όλες οι προαναφερθείσες εκδόσεις πηγών δημιούργησαν το κατάλληλο έδαφος ώστε να εστιασθεί εν συνεχεία η νομική έρευνα, κυρίως κατά το β' ήμισυ του 20ου αι., στο ζήτημα της επιδράσεως του βυζαντινού δικαίου σε μεταβυζαντινά νομικά κείμενα, αλλά και των ενδεχόμενων αλληλεπιδράσεων, αφενός μεν μεταξύ της βυζαντινής νομοθεσίας και τοπικών εθιμικών δικαίων, αφετέρου δε μεταξύ εθιμικών δικαίων, βυζαντινής νομοθεσίας και φεουδαλικών ή ενετικών θεσμών όπου και όσο οι θεσμοί αυτοί ίσχυσαν (Πελοπόννησος, Κύπρος, Ρόδος, Χίος, Κρήτη, Επτάνησα)⁶¹.

Μοιραίως ο πλούτος και η ποικιλομορφία των μεταβυζαντινών κειμένων ανέδειξε την αναπόφευκτη εξέλιξη των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, αλλά και την αλλαγή των γενικών ιδεών κατά τη μακρόχρονη περίοδο της οθωμανικής, φραγκικής και βενετικής κυριαρχίας. Κατ' ακολουθίαν, διαπρεπείς πανεπιστημιακοί διδάσκαλοι, όπως ο Δημήτριος Παππούλιας, ο Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος, ο Γεώργιος Μαριδάκης και ο Γεώργιος Πετρόπουλος, υποστήριξαν την άποψη ότι μία εποπτική απεικόνιση των εγγράφων μνημείων του ξενοκρατούμενου ελληνισμού, καθώς και αυτών των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων, θα αναδείκνυε τις επιδράσεις του ρωμαιοβυζαντινού δικαιοϊκού παρελθόντος στο μεταβυζαντινό δίκαιο. Αλλά και αντιστρόφως, θα συνέβαλε στη διαλεύκανση ποικίλων νομικών ζητημάτων της ύστερης βυζαντινής περιόδου⁶².

59. Από τους Εμμ. Καρπάθιο, Περ. Ζερλέντη, Παν. Πουλίτσα, Τ. Γριτσόπουλο, Δ. Παναγιωτίδη, Κ. Δυοβουνιώτη, Ν. Χατζηκωστή, Δ. Καμπούρογλου, Κ. Κανελλάκη, Στ. Κορρέ, Σ. Σκοπετέα, Στ. Ξανθοδίδη, Ανδρ. Βουρδουμπάκη, Ι. Βισβίτζη, Αντ. Κατσουρό κ.α.

60. Για τη γενικότερη διαχρονική επισκόπηση της προόδου της ελληνικής νομικής επιστήμης από τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους μέχρι το έτος 1945 βλ. Γ. Πετρόπουλος, *Η ελληνική συμβολή εις την έρευναν της ιστορίας τοῦ Δικαίου*, Ἀθήναι 1945, κυρίως σ. 11, 33–34, σ. 50 επ., 82 επ. Πρβλ. και του Ἰδίου, *Ιστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, τ. 1, Ἀθήναι 1944, σ. 267 επ.

61. Βλ. ενδεικτικά τις μελέτες των L. de Mas Latrie, Ph. Argentis, D. Jakoby, Γ. Πετρόπουλου, Γ. Μαριδάκη, Π. Ζέπου, Ιακ. Βισβίτζη, Ε. Santschi, Ν. Πανταζόπουλου, Μ. Τουρτόγλου, Ρ. Topping, J. Richard, Β. Arbel, Γ. Νάκου, Χ. Παπαστάθη, Ελευθερίας Παπαγιάννη, Δέσποινας Τσούρκα-Παπαστάθη, Σ. Ασωνίτη, Α. Αριστείδου, Χρύσας Μαλτέζου, G. Grivaud, A. Luttrell, Ν. Coureas, Θ. Παπαδόπουλλου.

62. Πρβλ. Δ. Παππούλιας, *Τὸ Ἑλληνικὸν Ἀστικὸν Δίκαιον*, ὁ.π., σ. 29–36. Του Ἰδίου,

to have fostered throughout the 19th century a *lato sensu* interpretation to the way in which the Decree *On Civil Law* of 23.2/7.3.1835⁶⁴ was implemented both in the jurisprudence of Areios Pagos⁶⁵ and in the teaching of several professors of Roman-Byzantine Law at the University of Athens⁶⁶.

It was the view that the systematic presentation and chronological listing of post-Byzantine legal sources would contribute to the investigation of legal institutions and, therefore, to an historical synthesis of post-Byzantine law that inspired Demetrios Gines⁶⁷. A distinguished researcher in legal history,

well as the text of the *Instructions to the Courts (General Provisions, under c)*, which were published in 1825 by A. Mavrokordatos and probably drawn up by his close associate G. Praïdes (Visvizes, *Civil justice*, op. cit., p. 123, 310). Regarding the ideological background of this steadfast constitutional declaration, expressing the continued validity of Byzantine law, even during the long years of Ottoman rule, while at the same time serving the purely practical purpose of the uniform dispensation of justice throughout the newborn Greek state, see Visvizes, *Civil justice*, op. cit., p. 4-5; Triantaphyllopoulos, *Greek law from 1453 on*, op. cit., p. 491ff; Petropoulos, *History and institutions*, op. cit., 1, p. 375; M. Tourtoglou, «Observations on legal customs based on two customs from Vytina», *EHHD* 29-30 (1982-1983), p. 20-21 (= *Meletemata*, 2, p. 79-80); Idem, «Observations relating to ‘post-Byzantine law’ and the course of its evolution», *EEBΣ* 50 (2001), p. 330-331 (= *Meletemata*, 4, p. 82-83).

64. «*The civil laws of the Byzantine emperors contained in the Hexabiblos of Armenopoulos will be in force until publication of the civil code, the drafting of which we have commissioned. Custom, however, as a long-term and uninterrupted practice or court rulings have confirmed, take precedence wherever they have prevailed*».

65. See the decisions of the Areios Pagos (Supreme Court) 136/1848, 384/1852, 76/1865 (regarding the application of the decree of emperor Anastasius on the assignment of claims, despite the fact that this legislative text is not included in Armenopoulos’ *Hexabiblos*). See also Areios Pagos’ decisions 172/1858, 76/1865; cf. the argument of decision 4284/31.3.1847 of the Athens Appellate Court (G. Dyovouniotes, *Greek codices, i.e. text of the laws and royal decrees, with the relevant jurisprudence of the Areios Pagos. Civil Laws*, Athens 1902, p. 5-6; Dimakopoulou, *The course leading to drafting the Greek Civil Code*, op. cit., p. 226ff. See, however, the initial contradictory jurisprudence of the same court, particularly on the question of whether interest rates were permitted (Sp. Troianos, «From the ‘Hexabiblos’ to the ‘Basilica’», *Hellenike Dikaiosyne* 31 (1990), p. 703 note 39).

66. Regarding the main supporters of this view (V. Economides, C. Polygenes, E. Nikolaidis, N. Demaras, F. Vallendas) and its ideological and political background see mainly A. Christophilopoulos, *The Eparchikon Biblion of Leo the Wise and the Guilds in Byzantium*, Athens 1935, p. 33-35 [reprint Thessaloniki 2000], where relevant literature. On the controversial issue of the validity of the imperial *Novellae*, even of those issued after the *Hexabiblos* (1345) see Christophilopoulos, op. cit., p. 33 and Dimakopoulou, op.cit., p. 230ff.

67. Regarding his general research activity and work, see N. Tomadakes - Sp. Troianos, «In memory of Demetrios Gines (†11.9.1978)», *EEBΣ* 43 (1977-1978), p. 384-394.

Ωστόσο, αυτές οι επιστημονικές απόψεις δεν είχαν αποκλειστικά και μόνον θεωρητικό υπόβαθρο. Και τούτο διότι συνδέονταν με τον προσανατολισμό ορισμένης μερίδος του ελληνικού νομικού κόσμου προς την υιοθέτηση όχι μόνον του ιουστινιάνειου, αλλά και του μεταϊουστινιάνειου δικαίου, ακόμη και των μεταγενεστέρων της Εξαβίβλου *Νεαρῶν*, ως αναπόσπαστου και ζωτικού τμήματος της νομικής μας ιστορίας. Ως γνωστόν η τοποθέτηση αυτή, η οποία είχε βάσιμα ερείσματα στις ρητές διακηρύξεις των πρώτων Εθνικών Αντιπροσωπειών της περιόδου 1821-1832⁶³, τροφοδότησε σε όλη τη διάρκεια του 19ου αι. την ευρεία ερμηνευτική προσέγγιση του τρόπου εφαρμογής του Νομοθετικού

«Griechisches Recht und griechische Rechtsgeschichte», [ανακοίνωση στο *XVI Intern. Orientalisten Congress*], Athen 1912, σ. 10· Του Ιδίου, «Περὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν Ἑλλήνων νομικῶν ἐν τῇ ἐρεύνη τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου», *Πρακτικὰ Συνεδρίου Ἑλληνικῶν Δικηγορικῶν Συνλόγων* 1927, Ἀθῆναι 1928, σ. 24· Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Τὸ Ἑλληνικὸν Δίκαιον ἀπὸ τοῦ 1453 καὶ ἐφεξῆς», *Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη* 5 (1929), σ. 68–69 (= *Τριανταφυλλόπουλος, Ἀπαντα*, τ. Β1, σ. 493 όπου και παραπέμπεται στη συνέχεια)· Γ. Μαριδάκης, *Ὁ ἔθνικὸς χαρακτήρας τοῦ ἰσχύοντος ἐν Ἑλλάδι Ἀστικοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι 1934, σ. 83 επ.· Του Ιδίου, *Τὸ Ἀστικὸν Δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατορῶν*, Ἀθῆναι 1922, κυρίως σ. 280–281, 285–286, 294 επ., 311 επ.· Γ. Πετρόπουλος, *Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὰς πηγὰς τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι 1961, σ. 8, 118 επ. Προς την αὐτὴ κατεύθυνση βλ. και Ἰ. Βισβίτζης, «Τὸ πρόβλημα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου», *ΕΑΙΕΔ* 6 (1955), σ. 131 επ., 152–153· Γ. Νάκος, *Ἱστορία Ἑλληνικοῦ και Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 25 επ., κυρίως σ. 44–45· Τουρτόγλου, *Τὸ Βυζαντινὸ καὶ Μεταβυζαντινὸ Δίκαιο καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς συστηματικῆς σπουδῆς τους*, ό.π. (σημ. 15), σ. 345 επ. Διαφοροποιημένες εν μέρει απόψεις εξέφρασε ο Ν. Πανταζόπουλος περί των οποίων βλ. αναλυτικότερα στο ἔργο του *Ρωμαϊκὸν Δίκαιον ἐν διαλεκτικῇ συναρτήσει πρὸς τὸ Ἑλληνικόν. Πανεπιστημιακαὶ Παραδόσεις*, τ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 423 επ., κυρίως 432 επ.

63. *Προσωρινὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος*, ἄρθρο 4η΄ (Α΄ Εθνικὴ Συνέλευση, Πιάδα Επιδαύρου 1.1.1822), *Νόμος τῆς Ἐπιδαύρου ἢ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος*, ἄρθρο π΄ (Β΄ Εθνικὴ Συνέλευση, Ἄστρος 1823), *Πολιτικὸν Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος*, ἄρθρο 142 (Γ΄ Εθνικὴ Συνέλευση, Τροιζήνα 1827), «*Ἠγεμονικὸν Σύνταγμα*», ἄρθρο 291 (Ε΄ Εθνικὴ Συνέλευση, Μάρτιος 1832)· πρβλ. ομοίως και *Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς νήσου Κρήτης*, ἄρθρο 29 (Συνέλευση Ἀρμένων 1822) καθὼς και το κείμενο των *Ὁδηγιῶν τῶν Δικαστηρίων (Γενικαὶ Διατάξεις*, ὑπὸ Γ΄) οι οποίες εκδόθηκαν το ἔτος 1825 ἀπὸ τον Αλ. Μαυροκορδάτο με πιθανὸ συντάκτη τον στενὸ του συνεργάτη Γ. Πραϊδῆ (Βισβίτζης, *Ἡ Πολιτικὴ Δικαιοσύνη*, ό.π., σ. 123, 310). Για το ιδεολογικὸ υπόβαθρο της παγίας αὐτῆς συνταγματικῆς διακηρύξεως, η οποία εξέφραζε τη συνέχεια της ἰσχύος του βυζαντινοῦ δικαίου, ἀκόμη και κατὰ τη διάρκεια της πολύχρονης οθωμανικῆς κυριαρχίας, ἐνὼ ταυτόχρονα ἐξυπηρετοῦσε και τον καθαρὰ πρακτικὸ σκοπὸ της ομοιόμορφης ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης στις περιφέρειες του ἀρτιγέννητου ελληνικοῦ κράτους βλ. Βισβίτζης, *Ἡ Πολιτικὴ Δικαιοσύνη*, ό.π., σ. 4–5· Τριανταφυλλόπουλος, *Τὸ Ἑλληνικὸν Δίκαιον ἀπὸ τοῦ 1453 καὶ ἐφεξῆς*, ό.π., σ. 491 επ.· Πετρόπουλος, *Ἱστορία και Εἰσηγήσεις*, τ. 1, ό.π., σ. 375· Τουρτόγλου, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων ἐξ ἀφορμῆς δύο ἐθίμων τῆς Βυτίνης», *ΕΚΕΙΕΔ* 29-30 (1982-1983), σ. 20-21 (= *Μελετήματα*, τ. Β΄, σ. 79–80)· Του Ιδίου, «Παρατηρήσεις ἀναφερόμενες στὸ “μεταβυζαντινὸ δίκαιο” καὶ στὴν ἐξελικτικὴ του πορεία», *ΕΕΒΣ* 50 (2001), σ. 330-331 (= *Μελετήματα*, τ. Δ΄, σ. 82-83).

Demetrios Gines classified and presented post-Byzantine legal sources through a series of brief but concise bibliographical surveys entitled «*The Greek contribution to the research in the history of Byzantine and post-Byzantine law*»⁶⁸. In his extensive work *Texts of Byzantine and post-Byzantine Law in manuscript codices in Greece* (Athens 1963), he identified and described hitherto unpublished Byzantine and post-Byzantine manuscripts, based mainly on the printed catalogues of Greek libraries. However, the first systematic recording of so far known manuscripts in collections of legal texts and published sources of that period, especially those of civil and public law, was achieved in Gines' monumental work *Outline of the History of Post-Byzantine Law*, [Pragmateiai tes Akademias Athenon, 26], Athens 1966.

Since the publication of this comprehensive sourcebook forty five years ago, and its two brief supplements in the *Yearbook of the Society of Byzantine Studies (EEBΣ)* for the years 1972-73 and 1977-78⁶⁹, it is widely acknowledged that it has contributed enormously to the study of Greek law in the post-Byzantine period and to the development of research in fields that had previously been *terra incognita*, especially for jurists. Demetrios Gines has achieved both goals by publishing (in full or in excerpts) or citing (in summary) many unpublished legal sources, the value of which had not been fully appreciated until then⁷⁰. Of special significance in opening up new research fields was his citation of a great

68. *EEBΣ* 22 (1952), p. 33-59; *EEBΣ* 24 (1954), p. 108-157; *EEBΣ* 26 (1956) p. 164-197; *EEBΣ* 28 (1958), p. 258-263). See also the general bibliography of Greek publications in the period 1800-1863, with a detailed description of the works and extensive reference to the relevant previous catalogues, in the preface to each of the three volumes of D. Gines and V. Mexas, *Greek Bibliography 1800-1863. A record of Greek books and printed matter in general, published in the above chronological period, with a table of newspapers and journals of the period*, 1 (1800-1839), 2 (1840-1855), 3 (1856-1863), [Pragmateiai Akademias Athenon 11.1-3], Athens 1939-1957. See also D. Gines, *Catalogue of Greek newspapers and periodicals 1811-1863*², Athens 1967.

69. Gines, *Outline, Supplement I*, p. 201-246; Idem, «Outline of post-Byzantine law, Second Supplement», *EEBΣ* 43 (1977-1978), p. 152-187.

70. These are compilations of secular and canon law [Gines, *Outline*, entry 100, «Nomokriterion» (1600-1700)], legal collections [Gines, *Outline*, entry 354 that includes the «*Handbook on marriage*» in the translation of the *Hexabiblos* by A. Spanos (1744), and Gines, *Outline*, entry 366, including the «*New Synopsis of a Law Book*» (1753)], documents of administrative or ecclesiastical authorities, of arbitration of disputes and judicial decisions, and legal transactions (Gines, *Outline*, entry 154, 210, 284, 319, 323-324, 345, 369, 404, 416, 442-444, 450, 456, 467, 515, 544, 561, 578, 597, 623, 636-6638, 685, 689, 691, 695, 822, 948, 1015, 1036, 1039-1040, 1047, 1089, 1091, 1095, 1098, etc.)

Διατάγματος *Περὶ Πολιτικοῦ Νόμου* της 23.2/7.3.1835⁶⁴ τόσο από ένα μέρος της νομολογίας του Αρείου Πάγου⁶⁵ όσο και από τη διδασκαλία ορισμένων καθηγητών του Ρωμαϊκού–Βυζαντινού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών⁶⁶.

Η θέση ότι η συγκεντρωτική παρουσίαση και η συστηματική αλληλουχία των μεταβυζαντινών νομικών πηγών θα συνέβαλε στην ουσιαστική διερεύνηση των δικαιοῦν θεσμών και, επομένως, στη σύνθεση της ιστορίας της μεταβυζαντινής περιόδου (η οποία μέχρι τότε είχε λιγότερο μελετηθεί) ενέπνευσε τον Δημήτριο Γκίνη⁶⁷. Διακεκριμένος ερευνητής στον τομέα της ιστορίας του δικαίου ο Δημήτριος Γκίνης, θα προχωρήσει στην ουσιαστική υλοποίηση του εγχειρήματος της συστηματικής κατάταξης και παρουσίασης των μεταβυζαντινών νομικών πηγών με μια σειρά σύντομων, αλλά περιεκτικών βιβλιογραφικών επισκοπήσεων υπό τον τίτλο «*Ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου*»⁶⁸. Με την εκτενή του δε εργασία *Κείμενα βυζαντινοῦ*

64. «Οἱ Πολιτικοὶ Νόμοι τῶν Βυζαντινῶν Ἀυτοκρατόρων, οἱ περιεχόμενοι εἰς τὴν Ἐξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου, θέλουν ἰσχύει μέχρισὺ δημοσιευθῆ ὁ Πολιτικὸς Κώδικς, τοῦ ὁποίου τὴν σύνταξιν διετάξαμεν. Τὰ ἔθιμα, ὅμως, ὅσα πολυχρόνιος καὶ ἀδιάκοπος συνήθεια ἢ ἀποφάσεις δικαστικαὶ καθιέρωσαν, ὑπερισχόνον ὅπου ἐπεκράτησαν».

65. Βλ. ενδεικτικὰ τις αποφάσεις του Αρείου Πάγου 136/1848, 384/1852, 76/1865 (για την εφαρμογὴ του Ἀναστασιανοῦ Νόμου περὶ ἐκχωρήσεως απαιτήσεων παρὰ το γεγονός ὅτι το νομοθετικὸ αὐτὸ κείμενο δεν περιλαμβάνεται στην Ἐξάβιβλο Ἀρμενοπούλου). Επίσης και αποφάσεις Αρείου Πάγου 172/1858, 76/1865· πρβλ. ομοίως και το σκεπτικὸ της αποφάσεως Εφετείου Αθηνῶν 4284/31.3.1847 (Γ. Δυοβουνιώτης, *Ἑλληνικοὶ Κώδικες, ἤτοι κείμενον τῶν νόμων καὶ τῶν βασιλικῶν διαταγμάτων μετὰ τῆς Νομολογίας τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἀστικοὶ Νόμοι, Ἀθῆναι 1902*, σ. 5–6· Δημακοπούλου, *Ἡ πορεία πρὸς σύνταξιν Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος*, ὁ.π., σ. 226 επ. Βλ. ὅμως και την αρχικὰ ἀντίθετη νομολογία του ἰδίου δικαστηρίου, ειδικὰ ως προς το ζήτημα του επιτρεπτοῦ των τόκων (Σπ. Τρωιάνος, «Ἀπὸ τὴν “Ἐξάβιβλο” στὰ “Βασιλικά”», *Ἑλληνικὴ Δικαιοσύνη* 31 (1990), σ. 703 σημ. 39).

66. Για τους κυρίως υποστηρίζαντες την ἀποψη αὐτή (Β. Οικονομίδης, Κ. Πολυγένης, Ε. Νικολαΐδης, Ν. Δημαράς, Φ. Βάλληδης) και το ἰδεολογικὸ-πολιτικὸ της υπόβαθρο βλ. κυρίως Ἀ. Χριστοφιλόπουλος, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ*, Ἀθῆναι 1935 (ανατύπ. Θεσσαλονίκη 2000), σ. 33–35 ὅπου και οι σχετικὲς βιβλιογραφικὲς παραπομπές. Ως προς το ἀμφιλεγόμενον ζήτημα της ἰσχύος ἀκόμη και μεταγενεστέρων της Ἐξάβιβλου Ἀρμενοπούλου (1345) *Νεαρῶν* βλ. Χριστοφιλόπουλος, ὁ.π., σ. 33· Δημακοπούλου, ὁ.π., σ. 230 επ.

67. Για την εν γένει ερευνητικὴ δραστηριότητα και το ἔργο του βλ. Ν. Τομαδάκης–Σπ. Τρωιάνος, «Εἰς μνήμην Δημητρίου Γκίνη (†11.9.1878)», *ΕΕΒΣ* 43 (1977–1978), σ. 384–394.

68. *ΕΕΒΣ* 22 (1952), σ. 33–59· *ΕΕΒΣ* 24 (1954), σ. 108–157· *ΕΕΒΣ* 26 (1956), σ. 164–197· *ΕΕΒΣ* 28 (1958), σ. 258–263). Βλ. ἐπίσης και τη γενικὴ βιβλιογραφία των ἑλληνικῶν ἐκδόσεων των ἐτῶν 1800–1863 με ἐμπεριστατωμένη περιγραφή των ἐντύπων και ἐκτεταμένη ἀναφορὰ στους προηγηθέντες σχετικὸς καταλόγους στον πρόλογο ἐκάστου τόμου στο τρίτομο ἔργο των Δ. Γκίνη–Β. Μέξια, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800–1863. Ἀναγραφή τῶν κατὰ τὴν χρονολογικὴν*

number of legal publications dated to the late 18th and early 19th century that contained major sources regarding the political, legal, economic and ecclesiastical life of the Greeks⁷¹. As anticipated, since the publication of the *Outline* scholarly interest in the institutions of this period has generated many publications. It is worth noting that many contain a considerable number of legal sources (judicial rulings, notarial and private documents, arbitration rulings, decisions by Dragomans of the Ottoman fleet, decisions by church authorities) that enlighten the legal history and institutions of the period. They include: thousands of documents in the *Archives of the Hellenic Palingenessia*; the sizeable codices of various notaries from the Cyclades, Ionian islands and Crete; archives of lawcourt rulings and personal archives of fighters in the War of Independence (1821-1830), etc. As argued in an almost «prophetic» manner by Demetrios Pappoulias in 1912, these written sources, through their correlation with documents of the Byzantine period, demonstrate the evolution of Byzantine law, in terms of both form and substance⁷². At the same time, their comparison with extant

71. See Gines, *Outline*, entry 353 (*Hexabiblos of Constantinos Armenopoulos*, ed. by A. Spanos, Venice 1744), entry 471 (*Pandects of Nikolaos Karatzas*, 1785), entry 480 (*Collection of all the sacred and divine canons...*, Venice 1787), entry 553 (*Pedalion...* Leipzig 1800), 554 (*Kanonikon, i.e. the divine canons of the holy and venerable Apostles...* by Christophoros the monk, Constantinople 1800), entry 623 (*Historic Synopsis of the present state of the eastern Orthodox Church* by Ignatios Metropolitan of Hungro-Walachia, published on instructions from the Prime Minister of Russia, N. P. Rudyanchev in French and Greek, 1810), entry 594 (*Pandects* by Thomas Karras, a collection of civil and criminal law typical of the imposition mainly of Greek-Byzantine but also western models in the Danubian principalities, published by order of Ioannes Mourouzes, prince of Moldavia and Walachia, (1806)], entry 659 (*French Commercial Code*, translated by N. Papadopoulos, Vienna 1817), entries 557, 571, 660 (Constitutions of the Ionian Islands from the publication *Le tre Costituzioni (1800, 1803, 1817) delle isole Ionie*, Corfu 1849, and in Greek translation by P. Petrides, Corfu 1818, reprint Corfu 1855), entry 661 (*Maritime legislation* by Nikolaos Kephala, Vienna 1817), entry 572 (*Ecclesiastical Ordinance in an Italian text*, Corfu 1803, and in Greek translation, Corfu 1805), entries 697, 698, 749, 750, 751, 752, 753, 775, 781, 782, 807, 827, 828, 980, et al. (Acts of the Senate of the Ionian Islands from the series *Atti emanati dal primo, secondo, terzo, quarto parlamento degli Stati Uniti delle Isole Ionie*, Corfu 1822-1833), entry 743 (*Code of the Laws (Selected Criminal Laws)*, No. I, printed in Hydra, 1824), 787 (Dionysios Pyrros of Thessaly, *Law Book in alphabetical order...*, 1827), entry 789 (Letter of the Allied Courts to I. Kapodistrias and his replies, from the Governor's correspondence (*Correspondance du Comte J. Capodistria*, 4 vols, Geneva 1839), entry 818 (*New Armenopoulos, Konstantinos Armenopoulos' so-called Procheiron or Hexabiblos...* compiled by K. Chrysokephalos, 1831), entry 959 (*Codice civile degli Stati Uniti delle isole Ionie*, Corfu 1841), et al.

72. Pappoulias, *Greek Civil Law*, op. cit., p. 31-32.

καὶ μεταβυζαντινοῦ Δικαίου εἰς χειρογράφους ἐν Ἑλλάδι κώδικας (Αθήνα 1963) θα προβεῖ στην επισήμανση και περιγραφή των ανέκδοτων ἕως τότε βυζαντινῶν και μεταβυζαντινῶν χειρογράφων, με βάση κυρίως τους ἔντυπους καταλόγους των ελληνικῶν βιβλιοθηκῶν. Ἡ πρώτη ὅμως συστηματικὴ καταγραφή των ἕως τότε γνωστῶν χειρογράφων των νομικῶν συλλογῶν και των δημοσιευθεισῶν πηγῶν της μεταβυζαντινῆς περιόδου, κυρίως αυτῶν του αστικού και δημοσίου δικαίου, πραγματοποιεῖται στο μνημειώδες ἔργο του ἰδίου «Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου», το οποίο ως γνωστὸν εἶδε το φῶς της δημοσιότητας το ἔτος 1966 στον 26^ο τόμο της σειρᾶς των *Πραγματειῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*.

Ἦδη μετὰ την πάροδο 45 ετῶν ἀπὸ την ἔκδοση του εποπτικού αυτού ἔργου και των δύο μικρῶν συμπληρωμάτων του, τα οποία δημοσιεύθηκαν σε δύο τεύχη της *Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* των ετῶν 1972–73 και 1977–78⁶⁹, ἔχει πλέον εδραιωθεί ἡ πεποίθηση ὅτι το «Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου» συνέβαλε αποφασιστικά στη μελέτη της μεταβυζαντινῆς ως της τελευταίας περιόδου της ιστορικῆς εξέλιξεως του Ἑλληνικοῦ Δικαίου, ἀλλὰ και στην εξέλιξη της ἔρευνας σε τομείς οι οποίοι ἕως τότε παρέμεναν εἰδικὰ για τους νομικούς *terra incognita*. Τούτο ἐπέτυχε ο Δημήτριος Γκίνης μέσω της δημοσίευσης (σε πλήρη ἢ σε αποσπασματικὴ μορφή) ἢ της παράθεσης (σε περίληψη) πολλῶν ανέκδοτων νομικῶν πηγῶν, ἡ ἀξία των οποίων δεν εἶχε γίνει μέχρι τότε ιδιαίτερα αντιληπτή⁷⁰. Ἰδιαίτερα ὅμως σημαντικὴ για τη διάνοιξη νέων ερευνητικῶν πεδίων εἶναι και ἡ παράθεση της πληθώρας των νομικῶν ἐκδόσεων του τέλους του 18ου-αρχῶν του 19ου αἰῶνα, οι οποίες φιλοξενούν πηγές μεγίστης σημασίας για τον πολιτειακὸ, νομικὸ, οικονομικὸ

ταύτην περίοδον ὅπου δῆποτε ἑλληνηστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων και ἐντύπων ἐν γένει μετὰ πίνακος τῶν ἐφημερίδων και περιοδικῶν τῆς περιόδου ταύτης, τ. Α' (1800–1839), τ. Β' (1840–1855), τ. Γ' (1856–1863 πλέον προσθηκῶν και εὔρετηρίου ὄλων τῶν τῶν τῶν), [*Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 11.1-3], Ἀθῆναι 1939-1957. Βλ. ἐπίσης Δ. Γκίνης, *Κατάλογος ἑλληνικῶν ἐφημερίδων και περιοδικῶν 1811–1863*², Ἀθῆναι 1967.

69. Γκίνης, *Περίγραμμα, Συμπλήρωμα Α'*, σ. 201–246. Του ἰδίου, «Περίγραμμα Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Συμπλήρωμα Δεύτερον», *ΕΕΒΣ* 43 (1977–1978), σ. 152–187.

70. Πρόκειται για νομοκανονικά ἔργα [Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 100 ὅπου το «*Νομοκριτήριο*» (1600-1700)], κείμενα νομικῶν συλλογῶν [Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 354 ὅπου το «*Ἐγχειρίδιον περὶ συνοικεσιῶν*» ἐντὸς της μεταφράσεως της *Ἐξαβίβλου* ἀπὸ τον Αλ. Σπανό (1744) και Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 366 ὅπου ἡ «*Σύνοψις νέα Βιβλίου Νομικοῦ* (1753)], ἔγγραφα διοικητικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, δικαστικῶν ἀποφάσεων, αἰρετοκρισιῶν και δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα των υποδούλων (Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 154, 210, 284, 319, 323, 324, 345, 369, 404, 416, 442, 443, 444, 450, 456, 467, 515, 544, 561, 578, 597, 623, 636, 637, 638, 685, 689, 691, 695, 822, 948, 1015, 1036, 1039, 1040, 1047, 1089, 1091, 1095, 1098 κ. α.).

collections of customs improves our understanding of the legal evolution, verifies the accuracy of the information and, wherever this is confirmed, contributes to identifying their historical source.

The striking increase in the number of published legal sources of post-Byzantine law after 1978 (year in which the last supplement of Gines' *Outline* was published) and the dispersion of the relevant material necessitated a new systematic effort to collect and present it. This need was perceived by Menelaos Tourtoglou, devoted scholar of the Byzantine and post-Byzantine period, Academician and professor of Legal History. He recommended to the Supervisory Board of the *Research Centre for the History of Greek Law* (Academy of Athens) –as the institute competent *par excellence* for collecting and investigating the legal sources of Greek law–, that this Centre be assigned to carry out a research programme entitled also *Outline of the History of Post-Byzantine Law*.

In collecting the material and drawing up the *Outline*, the following principles were observed:

a) Since the present work continues the previous edition and supplements of the *Outline*, the material was selected following the same criteria as those used by Gines⁷³ especially in regard to the chronological limits⁷⁴. According to Gines, nei-

73. Gines, *Outline*, p. 9. See also Visvizes, «The problem of the history of post-Byzantine law», op. cit. (note 62), p. 137ff. Different views of the concept and development of «post-Byzantine law» or «Law of the Greeks after the Fall» or «post-Byzantine Greek law» were adopted by D. Pappoulas (*Greek Civil Law*, op. cit., p. 28ff.); Idem, *Griechisches Recht und griechische Rechtsgeschichte*, op. cit., p. 7ff.); P. Zepos, «*Traditio cartae* in Byzantine and post-Byzantine law», *Academic Yearbook of the Faculty of Law*, University of Thessaloniki, 6 [*Volume dedicated to K. Armenopoulos on the 600th anniversary of his «Hexabiblos»*], Thessaloniki 1952, p. 229-230; Idem, *The modern Greek discipline of Civil Law*, Athens 1954, p. 9, note 1, in which the relevant literature; G. Petropoulos (*Historical introduction to the sources of Greek law*, op. cit., p. 8; Idem, *History and institutions of Roman law*², Athens 1963, p. 288ff.); S. Papadatos, *On betrothal in Byzantine Law*, [Pragmateiai Akademias Athenon 50], Athens 1984, p. 43-44; G. Nakos, «The question of the essential limits of the function of post-Byzantine Greek law», *Volume dedicated to Konstantinos Vavouskos*, I, Thessaloniki 1989, mainly p. 259ff, 263 and M. Tourtoglou, Observations relating to 'post-Byzantine law' and the course of its evolution, op. cit., *Meletemata*, 4, p. 69ff.

74. Regarding the grounds on which the term «post-Byzantine law» is deemed to be more correct than «The law of Hellenism after the Fall», see Gines, *Outline*, p. 8-9. Cf. also Visvizes, The problem of the history of post-Byzantine law, op. cit., p. 131 note 1; Nakos, The question of the essential limits of the function of post-Byzantine Greek law, op. cit., p. 259-260 note 13;

και εκκλησιαστικό βίο των Ελλήνων της διασποράς, των Ιονίων Νήσων κ.α.⁷¹ Έκτοτε το ανανεωμένο επιστημονικό ενδιαφέρον για την έρευνα των θεσμών της περιόδου αυτής απέδωσε πολυπληθείς δημοσιεύσεις. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλές από αυτές φιλοξενούν έναν αξιόλογο αριθμό νομικών πηγών (δικαστικών αποφάσεων, νοταριακών και ιδιωτικών δικαιοπρακτικών εγγράφων, διαιτητικών αποφάσεων, αποφάσεων δραγομάνων του οθωμανικού στόλου, αποφάσεων εκκλησιαστικών αρχών) ιδιαίτέρως διαφωτιστικών για την ιστορία του δικαίου και των θεσμών του ιδιωτικού και του δημοσίου δικαίου της συγκεκριμένης περιόδου. Ενδεικτικά αναφέρονται οι χιλιάδες των εγγράφων των *Αρχείων τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας*, οι ευμεγέθεις κώδικες των νοταρίων διαφόρων περιοχών του ευρύτερου κυκλαδικού, επτανησιακού και κρητικού χώρου, οι αρχαικοί φάκελλοι δικαστικών αποφάσεων, τα αρχεία διαφόρων αγωνιστών της επαναστάσεως κ.λπ. Οι έγγραφες αυτές πηγές, όπως υποστήριξε ήδη από το έτος 1912 κατά τρόπο μάλλον «προφητικό» ο αείμνηστος καθηγητής και Ακαδημαϊκός Δημήτριος Παππούλιας, καταδεικνύουν μέσω της συσχέτισής τους με

71. Βλ. ενδεικτικά Γκίνης, *Περίγραμμο*, λήμμα 353 (*Ἐξάβιβλος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου*, ἐκδ. Ἄλ. Σπανοῦ, Βενετία 1744), λήμμα 471 (*Πανδέκτης Νικολάου Καρατζᾶ*, 1785), λήμμα 480 (*Συλλογή πάντων τῶν ἱερῶν καὶ θεῶν κανόνων...*, Βενετία 1787), λήμμα 553 (*Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς ...*, Λειψία 1800), 554 (*Κανονικόν, ἦτοι οἱ θεῖοι κανόνες τῶν ἁγίων καὶ πανσέπτων Ἀποστόλων ... παρὰ Χριστοφόρου μοναχοῦ*, Κωνσταντινούπολις 1800), λήμμα 623 (*Ἱστορικὴ Σύνοψις περὶ τῆς ἐνεστώσης καταστάσεως τῆς ἀνατ. Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τοῦ μητρ. Οὐγγροβλαχίας Ἰγνατίου*, ἐκδοση κατ' ἐπιταγῆ του πρωθυπουργοῦ τῆς Ρωσίας Ν. Π. Ρουντριάντσεφ σε γαλλικὸ καὶ ἐλληνικὸ κείμενο, 1810), λήμμα 594 [*Πανδέκτη*] του Θωμά Κάρρα, νομικὴ συλλογὴ ἀστικού καὶ ποινικού δικαίου χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐπιβολὴ κυρίως ἐλληνοβυζαντινῶν ἀλλὰ καὶ δυτικῶν προτύπων στὶς παραδουνάβιες ηγεμονίες, ἐκδοθεῖσα κατ' ἐπιταγῆ του ηγεμόνα Μολδοβλαχίας Ἰωάννου Μουρούζη (1806)], λήμμα 659 (*Γαλλικὸς Ἐμπορικὸς Κώδικας* σε μετάφραση Ν. Παπαδόπουλου, Βιέννη 1817), λήμμα 557, 571, 660 (*Συντάγματα τῶν Ἰονίων Νήσων ἀπὸ τὴν ἐκδοση Le tre Costituzioni (1800, 1803, 1817) delle isole Ionie*, Corfù 1849 καὶ σε ἐλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Π. Πετρίδη, Κέρκυρα 1818/ἀναδημ. Κέρκυρα 1855), λήμμα 661 (*Θαλάσσιος Νομοθεσία Νικολάου Κεφαλά*, Βιέννη 1817), λήμμα 572 (*Διάταξις ἐκκλησιαστικὴ*, σε ἰταλικὸ κείμενο, Κέρκυρα 1803 καὶ σε ἐλληνικὴ μετάφραση, Κέρκυρα 1805), λήμμα 697, 698, 749, 750, 751, 752, 753, 775, 781, 782, 807, 827, 828, 980 κ. α. (*Πράξεις τῆς Γερουσίας τῶν Ἰονίων Νήσων ἀπὸ τῆ σειρά Atti emanati dal primo, secondo, terzo, quarto palamento degli Stati Uniti delle Isole Ionie*, Corfu 1822-1833), λήμμα 743 (*Κώδιξ τῶν Νόμων (Ἀπάνθισμα τῶν Ἐγκληματοικῶν)*, φυλλ. Α' ἐκ τῆς ἐν Ὑδρᾷ τυπογραφίας, 1824), 787 (*Διονυσίου Πύργου τοῦ Θετταλοῦ, Νομικὸν Βιβλίον κατ' ἀλφάβητον...*, 1827), λήμμα 789 (*Ἐγγραφοὶ τῶν Συμμάχων Αὐλῶν πρὸς τὸν Ἰω. Καποδίστρια καὶ οἱ ἀπαντήσεις του προερχόμενες ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του κυβερνήτη (Correspondance du Comte J. Capodistria, v. 1-4, Genève 1839)*, λήμμα 818 (*Νέος Ἀρμενόπουλος, Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου Πρόχειρον τὸ λεγόμενον ἢ Ἐξάβιβλος ... φιλοπονηθεῖσα παρὰ τοῦ Κ. Χρυσοκεφάλου*, 1831), λήμμα 959 (*Codice civile degli Stati Uniti delle isole Ionie*, Corfù 1841) κ.α.

ther the beginning nor the end of the post-Byzantine period of Greek law should be considered uniform for all regions. On the one hand, the Fall of Constantinople in 1453 was not the only time limit in which large segments of the Byzantine Empire fell to Ottoman or other conquerors, and on the other hand, because there are no common criteria by which to determine the end of the post-Byzantine era in the various regions inhabited by Greeks. In particular, regarding the territory occupied by the newly constituted Hellenic State (the Peloponnese, mainland Greece, Euboea, Cyclades, northern Sporades), the end of the post-Byzantine period is usually dated to 1835 when the Decree of 23.2/7.31835 was issued. In other areas inhabited by Greeks, the concluding time limit is determined by the year in which the legislation of the Hellenic state was extended to them, as a result of their annexation or incorporation⁷⁵; according to another criterion –particularly for regions that retained the right to maintain their local laws–, it was the year in which a specific civil code was introduced in their respective territory⁷⁶. Legal sources of the post-Byzantine period originating among diaspora Greeks have been included, owing to the interest they present, especially for the history of commercial and maritime law.

b) The present work includes legal sources in Greek of the post-Byzantine period, which have been fully published between 1978 (in which year Gines published the last supplement of the *Outline* in the *Yearbook of the Society for Byzantine Studies*, vol. 43) and 2007⁷⁷. It also contains legal sources in Greek published

Idem, Review of Dimitrios S. Gines, *Outline of History of Post-Byzantine Law*, *Hellenika* 21 (1968), p. 203-204.

75. Incorporation of Thessaly and Epiros: 1881 (Treaty of Constantinople), incorporation of Macedonia, Epiros, Crete and the islands of Northeastern Aegean: 1913 (Treaty of Bucharest), incorporation of western Thrace, 1920 (Treaty of Sèvres and finalisation by the Treaty of Lausanne in 1923); incorporation of the Dodecanese: 1947 (Treaty of Paris).

76. *Ionian Islands*: Ionian Civil Code 1841, drawn up on the basis of the French Code and the Code of the two Sicilies, *Crete*: Civil Code 1904, drawn up on the basis of the Greek draft Civil Code of 1874, the German Code and the proceedings on the amendment of the Belgian Code, *Samos*: Civil Code 1897 [1899] based on the Greek draft Civil Code of 1874.

77. The strikingly high number of legal sources published between the years 1978 and 2007, as well as the need to include sources omitted in the *Outline* and its two supplements, made necessary to designate 2007 as the final chronological limit for the publications comprised in the bibliography, in order to allow sufficient time for cataloguing, processing and indexing these sources.

τα έγγραφα της βυζαντινής εποχής, την εξέλιξη του βυζαντινού δικαίου, όχι μόνον ως προς την τυπική, αλλά και ως προς την ουσιαστική του μορφή⁷². Ταυτόχρονα δε, μέσω της αντιπαραβολής τους με τις σωζόμενες περισυλλογές εθίμων, συμπληρώνουν τις ατέλειες, ελέγχουν την ακρίβεια των πληροφοριών αυτών και συντελούν όπου αυτές είναι αληθείς, στην ανεύρεση της ιστορικής τους πηγής.

Η εντυπωσιακή αύξηση του αριθμού των δημοσιευμένων νομικών πηγών του Μεταβυζαντινού Δικαίου μετά το έτος 1978 (έτος εκδόσεως του τελευταίου συμπληρώματος του *Περιγράμματος* του Δ. Γκίνη), καθώς και η διασπορά της σχετικής ύλης επέβαλαν μια νέα προσπάθεια συστηματικής περισυλλογής και παρουσίασης των κειμένων αυτών. Η αναγκαιότητα αυτή έγινε αντιληπτή από τον εμβριθή μελετητή της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου καθηγητή της Ιστορίας του Δικαίου και Ακαδημαϊκό Μενέλαο Τουρτόγλου, ο οποίος εισηγήθηκε προς την Εφορευτική Επιτροπή του *Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* την ανάθεση στο Κέντρο αυτό ως το κατ' εξοχήν αρμόδιο για τη συλλογή και έρευνα των νομικών πηγών του ελληνικού δικαίου, ενός συλλογικού ερευνητικού προγράμματος υπό τον τίτλο *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου*.

Ειδικότερα, κατά την περισυλλογή της ύλης και την κατάρτιση του *Περιγράμματος* τηρήθηκαν οι ακόλουθες αρχές:

α') Επειδή η παρούσα έκδοση αποτελεί συνέχεια—συμπλήρωμα των προηγούμενων εκδόσεων του *Περιγράμματος*, η επιλογή της ύλης των παρουσιαζομένων νομικών πηγών βασίσθηκε στα ίδια κριτήρια τα οποία υιοθέτησε ο Δ. Γκίνης⁷³ σχετικά με

72. Δ. Παππούλιας, *Τὸ Ἑλληνικὸν Ἀστικὸν Δίκαιον*, ὁ.π., σ. 31–32.

73. Γκίνης, *Περίγραμμα*, σ. 9. Βλ. ομοίως και Βισβίτζης, *Τὸ πρόβλημα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*, ὁ.π., σ. 137 επ. Διαφοροποιημένες απόψεις ως προς την έννοια, την έναρξη—λήξη και την εξελικτική διαδρομή του «Μεταβυζαντινού Δικαίου» ή «Δικαίου του μετά την άλωση Ελληνισμού» ή «Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου» υποστήριξαν οι Δ. Παππούλιας (*Τὸ Ἑλληνικὸν Ἀστικὸν Δίκαιον*, ὁ.π., σ. 28 επ.· Του Ἰδίου, *Griechisches Recht und griechische Rechtsgeschichte*, ὁ.π., σ. 7 επ.), Π. Ζέπος («Ἡ παράδοσις δι' ἐγγράφου ἐν τῷ Βυζαντινῷ καὶ τῷ μεταβυζαντινῷ Δικαίῳ», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν Ἐπιστημῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, ΣΤ' [Τόμος Κων/νου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ], Θεσσαλονίκη 1952, σ. 229–230· Του Ἰδίου, *Ἡ νεωτέρα ἐλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι 1954, σ. 9 σημ. 1 όπου και σχετικὴ βιβλιογραφία), Γ. Πετρόπουλος (*Ἱστορικὴ Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς πηγὰς τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, ὁ.π., σ. 8· Του Ἰδίου, *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*², Ἀθῆναι 1963, σ. 288 επ.), Σ. Παπαδάτος («Περὶ τῆς μνηστείας εἰς τὸ Βυζαντινὸν Δίκαιον», *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 50 (1984), σ. 43–44), Γ. Νάκος («Ἡ προβληματικὴ τῶν οὐσιαστικῶν ὀρίων λειτουργίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου», *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Βαβοῦσκον*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1989, κυρίως σ. 259 επ., 263) και Μ. Τουρτόγλου (*Παρατηρήσεις ἀναφερόμενες στὸ “Μεταβυζαντινὸ Δίκαιο”*, ὁ.π., σ. 69 επ.).

before 1978 that were inadvertently omitted from Gines' *Outline* and its two subsequent *Supplements*. It was considered expedient to include Greek translations of non-Greek legal texts published by the respective authorities, given that they constitute official documents of the period. As for unauthorized translations of non-Greek documents, the reader of the *Outline* may consult the relevant bibliographical notes in *Appendix I* of this volume.

c) It was deemed appropriate not to include publications that present summaries of or excerpts from legal documents. However, the reader may turn to the bibliography in *Appendix II*.

d) The sheer volume of the collected material and the diversity of its forms have necessitated the presentation of the legal sources in numbered entries in strict chronological order. As in Gines' *Outline*, the purpose of numbering the entries is to facilitate direct reference to the sources, to check any omissions, which are unavoidable due to the inaccessibility of some of them, to assist the correlation of references and, finally, to help in compiling the indexes. Since each bibliographical note is not found, usually, more than once⁷⁸, it was thought preferable to give a detailed reference in the relevant entry, rather than to refer to the corresponding number in the bibliography, which in practice may have been awkward for the reader.

e) The dating of entries that contain more than one document is based on the earliest and latest dated, fully published legal source. Regarding the selection of date as the exclusive criterion for classifying the entries, it should be noted that by following this method, which had also been preferred by Gines as the most appropriate, the classification of the material on different criteria was avoided (e.g. classifying the sources by branch of law, region, century, etc.). The latter method would have inevitably entailed not only omissions of certain sources, but also inaccuracies in their presentation, owing to the unavoidable fragmentation and dispersion of the publications. Consequently, based on the year of their publication, all sources that refer to private, public, international, maritime and commercial law are cited in each bibliographical note, irrespective of the form of the document in question (i.e. private or notarial document, a judicial or

78. Exceptions to this rule include reprints of sources, and works that contain particularly significant but heterogeneous sources (see below, note 81).

τον προσδιορισμό των χρονικών ορίων ενάρξεως και λήξεως του *Μεταβυζαντινού Δικαίου*⁷⁴ ανά περιοχή του ξενοκρατούμενου ελληνισμού. Κατ' αυτόν, τόσο η έναρξη όσο και η λήξη της περιόδου του *Μεταβυζαντινού Δικαίου* δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ενιαία. Και τούτο διότι, αφενός μεν η πτώση της Κωνσταντινουπόλεως το 1453 δεν αποτέλεσε το μοναδικό χρονικό όριο για την περιέλευση μεγάλων τμημάτων της βυζαντινής αυτοκρατορίας σε οθωμανούς ή άλλους κατακτητές, αφετέρου δε διότι δεν υπάρχουν ενιαία κριτήρια σχετικά με τη λήξη του *Μεταβυζαντινού Δικαίου* στα διάφορα τμήματα του ελληνισμού μετά την Επανάσταση. Ειδικότερα, το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου τοποθετείται για το τμήμα που αποτέλεσε το νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος (Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα, Εύβοια, Κυκλάδες, Σποράδες) στο έτος 1835 οπότε εκδόθηκε το Διάταγμα της 23^{ης} Φεβρουαρίου/7^{ης} Μαρτίου 1835. Για δε άλλα δε τμήματα του ελληνισμού, ως καταληκτικό χρονικό όριο ορίζεται ο χρόνος επέκτασης της ελληνικής νομοθεσίας σε αυτά, συνεπεία της προσαρτήσεως ή εντάξεώς τους στην κυριαρχία του ελληνικού κράτους⁷⁵ ή κατ' άλλο κριτήριο και ειδικά για τις ελληνικές περιοχές που διατήρησαν το δικαίωμα της προσωρινής ισχύος των τοπικών τους δικαίων, ο χρόνος εισαγωγής ιδιαίτερου αστικού κώδικα σε αυτές⁷⁶. Νομικές πηγές της μεταβυζαντινής περιόδου προερχόμενες από τον ελληνισμό της διασποράς λόγω του ενδιαφέροντος που παρουσιάζουν για την ιστορία κυρίως του εμπορικού και ναυτικού δικαίου που ίσχυσε στις μεταξύ των Ελλήνων σχέσεις κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, συμπεριελήφθησαν στην παρούσα έκδοση.

β') Στην έκδοση περιλαμβάνονται κατ' αρχήν οι ελληνόγλωσσες νομικές πηγές της μεταβυζαντινής περιόδου, οι οποίες έχουν δημοσιευθεί ως πλήρες κείμενο, σε μελέτες

74. Για τους λόγους για τους οποίους προκρίνεται, ως ορθότερος, ο όρος «*Μεταβυζαντινό Δίκαιο*» έναντι του όρου «*Δίκαιο του μετά την Άλωση Ελληνισμού*» βλ. Γκίνη, *Περίγραμμα*, σ. 8–9. Πρβλ. και Βισβίτζης, *Τò πρόβλημα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*, ό.π., σ. 131 σημ. 1· Νάκος, *Ἡ προβληματικὴ τῶν οὐσιαστικῶν ὁρίων λειτουργίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, ό.π., σ. 259–260 σημ. 13· Του Ἰδίου, *Βιβλιοκρισία εἰς Δημητρίου Σ. Γκίνη, Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*, *Ἑλληνικά* 21 (1968), σ. 203–204.

75. Ενσωμάτωση Θεσσαλίας και Ηπείρου: 1881 (Συνθήκη Κων/πόλεως)· ενσωμάτωση Μακεδονίας, Ηπείρου, Κρήτης και νήσων Β.Α. Αιγαίου: 1913 (Συνθήκη Βουκουρεστίου)· ενσωμάτωση Δ. Θράκης: 1920 (Συνθήκη Σεβρών και οριστικοποίηση της ενσωμάτωσης με τη Συνθήκη της Λωζάνης του 1923)· ενσωμάτωση Δωδεκανήσου 1947 (Συνθήκη Παρισίων).

76. *Επτάνησος*: Ἰόνιος Αστικός Κώδικας 1841 συνταχθείς με βάση τον Γαλλικό Κώδικα και τον Κώδικα των δύο Σικελιών, *Κρήτη*: Αστικός Κώδικας 1904 συνταχθείς με βάση το ελληνικό σχέδιο Αστικού Κώδικα του 1874, τον γερμανικό Κώδικα και τις εργασίες αναθεωρήσεως του Βελγικού Κώδικα, *Σάμος*: Αστικός Κώδικας 1897[1899] συνταχθείς με βάση το ελληνικό σχέδιο Αστικού Κώδικα του 1874.

arbitration ruling, a decision by a community, a National Assembly resolution or legal text, or a document of an administrative authority). Primary sources of ecclesiastical law are also included, provided they concern special branches of law, i.e. substantive, procedural, criminal, administrative or constitutional law (after independence). As a result, «Nomokanones» of this period (i.e. collections which include both sacred canons and secular laws⁷⁹) have been indexed, as well as ecclesiastical jurisprudence concerning the resolution of private disputes among the subjugated Orthodox Christians, and other miscellaneous legal sources which, besides ecclesiastical life, concern the legal relations of individuals and communities (e.g. the «*typika ktetorika*», foundations or refurbishments of monasteries; contracts between private persons and monasteries, and «dedications» (of property, money or other valuable objects) by individuals or communities to monasteries, etc.)⁸⁰.

f) In every entry, all the fully published Greek legal sources have been indexed.⁸¹

79. Regarding the concept and the collections, see K. E. Zachariä von Lingenthal, «Die griechischen Nomokanones», *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Petersbourg*, 7e sér., 23/7 (1877), p. 1-18; N. Milas (transl. by M. Apostolopoulos) *The Ecclesiastical Law of the Eastern Orthodox Church*, Athens 1906, p. 256-265; A. Christophilopoulos, *Greek Ecclesiastical Law*, I, Athens 1952, p. 51-56; H.-G. Beck, *Kirche und theologische Litteratur im byzantinischen Reich*, München 1959, p. 145-147 (with further literature); Sp. Troianos, «Nomokanon 'most useful and rich': Codex no. 8 of Lindos», *AEKΛ* 23 (1968), p. 38-39.

80. The grouping and indexing of the sources of post-Byzantine ecclesiastical law that refer to special branches of theology (such as dogmatics, Christian ethics, patrology, pastoral activity, church history, etc.) require entirely different criteria should. For a discussion of the problems see C. Pitsakes, «The inhibitions of a liberal editor. Ecclesiastical sources and D. S. Gines», *O Eranistes* 26 (2007), p. 295-298.

81. It should be noted that the majority of bibliographical references in the present work contain many dissimilar sources, i.e. sources that fall into a variety of legal categories. The selective inclusion of one or more of these in each entry would not have been representative of the whole. The highlighting of isolated sources that, for various reasons, present some legal interest was achieved by selecting and recording passages from such sources (regarding the criteria followed in this selection, see under section g) below). An exception to the above rule has been made only with respect to certain works (Kyriakopoulos, *Syntagmata*; Papamanoussakes, *Abstracts of Cretan legislation*; Mamoukas, *The Regeneration*; *Archives of the Greek Palingenesia*) which include particularly significant but disparate sources (constitutional and administrative documents, decisions of national and revolutionary assemblies, judicial rulings, instruments of legal transactions, correspondence, etc.). In this case, it was deemed more useful to catalogue individual as well as documents of the same genre.

που εκδόθηκαν μεταξύ του έτους 1978 (έτος εκδόσεως του τελευταίου συμπληρώματος του *Περιγράμματος* από τον Δ. Γκίνη στον τόμο 43 της *Έπετηρίδος τής Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*) και του έτους 2007⁷⁷. Επίσης περιλαμβάνονται και ελληνόγλωσσες νομικές πηγές οι οποίες είχαν δημοσιευθεί πριν από το έτος 1978, αλλά εκ παραδρομής είχαν παραλειφθεί στο αρχικό *Περίγραμμα* του Δ. Γκίνη και στα επακολουθήσαντα δύο *Συμπληρώματα* αυτού. Οι ελληνόγλωσσες μεταφράσεις ξενόγλωσσων νομικών κειμένων, οι οποίες έχουν εκδοθεί από διοικητικές αρχές της μεταβυζαντινής περιόδου, θεωρήθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν στο κύριο σώμα του έργου δεδομένου ότι αποτελούν επίσημα έγγραφα της περιόδου με αυθεντική ισχύ. Για τις λοιπές μεταφράσεις ξενόγλωσσων εγγράφων ο αναγνώστης του *Περιγράμματος* μπορεί να συμβουλευθεί τις σχετικές βιβλιογραφικές ενδείξεις στο *Παράρτημα Α΄* της εκδόσεως.

γ) Λόγω του επισφαλούς των αναφορών σε εκδόσεις πηγών που περιλαμβάνουν περιλήψεις ή αποσπάσματα εγγράφων, κρίθηκε σκόπιμο οι σχετικές βιβλιογραφικές ενδείξεις να μην συμπεριληφθούν στην παρούσα έκδοση. Ωστόσο για τη διευκόλυνση του αναγνώστη του *Περιγράμματος* ενδεικτική βιβλιογραφία η οποία περιλαμβάνει περιλήψεις νομικών πηγών της μεταβυζαντινής περιόδου, παρατίθεται στο *Παράρτημα Β΄* της εκδόσεως.

δ) Ο όγκος αλλά και η ποικιλομορφία του περισυλλεγέντος υλικού επέβαλαν την παρουσίαση των νομικών πηγών σε αυστηρή χρονολογική σειρά μέσα σε αριθμημένα λήμματα. Όπως και στο *Περίγραμμα* του Δ. Γκίνη, η αρίθμηση των λημμάτων έχει σκοπό να καταστήσει ευχερή την άμεση εποπτεία των πηγών που χρησιμοποιήθηκαν, τον ευχερή έλεγχο εκείνων που τυχόν έχουν παραλειφθεί, πράγμα αναπόφευκτο λόγω του δυσπρόσιτου πολλών από αυτές, τη συσχέτιση των παραπομπών μεταξύ τους και, τέλος, την κατάρτιση των ευρετηρίων στα οποία οι όροι παραπέμπουν στην αρίθμηση των λημμάτων. Επειδή κάθε βιβλιογραφική παραπομπή απαντάται κατά κανόνα⁷⁸ μία φορά εντός της εκδόσεως, προκρίθηκε η παραπομπή αυτής με πλήρη στοιχεία εντός του οικείου λήμματος και όχι η πα-

77. Ο εντυπωσιακός αριθμός των νομικών πηγών οι οποίες έχουν περιληφθεί σε δημοσιεύματα των ετών 1978–2007 καθώς και η ανάγκη να ενταχθούν πηγές που είχαν παραλειφθεί στο πρώτο *Περίγραμμα* και στα επακολουθήσαντα δύο συμπληρώματά του, επέβαλαν την επιλογή του έτους 2007, ως καταληκτικού χρονικού ορίου περισυλλογής της βιβλιογραφίας προκειμένου να υλοποιηθεί σε εύλογο χρονικό διάστημα το έργο της αποδελτίωσης, της επεξεργασίας και της ευρετηρίασης των πηγών.

78. Εξαιρούνται καταρχήν οι περιπτώσεις αναδημοσιεύσεως των πηγών. Επίσης οι περιπτώσεις έργων που περιλαμβάνουν ιδιαίτερα σημαντικές πλην όμως ετερόκλητες πηγές (βλ. κατωτέρω σημ. 81).

The dates of the sources are followed by a general description of the type of source and the basic category to which each belongs (e.g. private or notarial acts, judicial rulings, administrative or ecclesiastical documents, etc.). Moreover, owing to the volume of the material, the sources have been indexed taking into account the broader legal category or their main legal features.

g) As in Gines' *Outline*, excerpts from the sources deemed to present particular legal interest are cited within the relevant entry. These texts may constitute either a representative type of a legal instrument of the period (e.g. leases of agricultural or other lucrative property, types of real-property security, servitudes etc.), or produce evidence of surviving provisions of Byzantine-Roman law or local custom, or may indicate deviations or peculiarities related to the above. They were also included excerpts from: significant legal codifications of the post-Byzantine period (*Nomokanon* of Manouel Malaxos, maritime laws, *Nomikon Procheiron* of Michael Photinopoulos, *Bakteria Archiereon*, *Paraphrasis* of the *Synopsis Minor* by Theodosios Zygomalas, *Nomokanon* of Georgios Trapezountios, etc.); constitutional texts or drafts drawn up by the early National Assemblies; excerpts from resolutions passed by the general assemblies of Greek communities, by guilds or associations and secret societies that were not guilds; decisions by church authorities in regulation of matters falling under family and inheritance law; excerpts from rulings of community tribunals or of private arbitration, from ordinances granting privileges and other significant *firmans* issued by the Ottoman conqueror (e.g. regarding collective liability of the subjugated people for criminal offenses, etc.). Passages from the early laws of the Hellenic state on vital economic and social problems of the period (national lands and revenues, protection of antiquities, etc.) and special administrative documents (e.g. certificates of «law-abiding behaviour» issued to former pirates, official letters on the safeguarding of expedition documents, agreements for the surrender of a city, etc.) are also included.⁸²

h) Regarding reprinted documents, the earliest date of publication is adopted, in which case, the reprinted edition is cited in parentheses. If the earliest publication

82. Excerpts from legal sources published by Gines in his *Outline* or its supplements are not included. For cases of republications see below point h).

ραπομπή στην αρίθμηση της βιβλιογραφίας, η οποία στην πράξη έχει αποδειχθεί δυσχερής για τον αναγνώστη.

ε') Στις περιπτώσεις των λημμάτων τα οποία περιλαμβάνουν περισσότερες από μία ελληνόγλωσσες νομικές πηγές, η χρονολόγηση του λήμματος βασίζεται στην πρώτη χρονολογικά νομική πηγή η οποία έχει δημοσιευθεί σε πλήρες κείμενο στη συγκεκριμένη βιβλιογραφική ένδειξη. Παράπλευρα τίθεται και η χρονολογία της ύστερης χρονολογικά νομικής πηγής. Σχετικά με την επιλογή του χρονολογικού κριτηρίου, ως αποκλειστικού κριτηρίου κατάταξης των λημμάτων, θα πρέπει να σημειωθεί ότι με την τήρηση της μεθόδου αυτής, η οποία άλλωστε είχε επιλεγεί ως η καταλληλότερη και από τον Δημ. Γκίνη, αποφεύχθηκε η ειδολογική κατάταξη του υλικού με διάφορα κριτήρια (λ.χ. ταξινόμηση των πηγών κατά κλάδους δικαίου, ανά περιοχή, ανά αιώνα κ.λπ.) η οποία μοιραίως θα επέφερε, όχι μόνον παραλείψεις στη μεία ορισμένων πηγών, αλλά και ανακρίβειες κατά την παρουσίασή τους λόγω του αναπόφευκτου κατακερματισμού και της διασποράς της ογκωδέστατης νομικής ύλης. Κατά συνέπεια, με βάση την χρονολογία εκδόσεώς τους παρατίθενται ανά βιβλιογραφική ένδειξη όλες αδιακρίτως οι πηγές οι αναφερόμενες στην ύλη του ιδιωτικού, του δημοσίου, του διεθνούς, του ναυτικού και του εμπορικού δικαίου, ανεξάρτητα από την τυπική μορφή του συγκεκριμένου εγγράφου, ως ιδιωτικού ή νοταριακού, δικαστικής ή διαιτητικής αποφάσεως, αποφάσεως γενικής συνελεύσεως κοινότητας, ψηφίσματος ή νομικού κειμένου Εθνοσυνελεύσεως ή εγγράφου διοικητικής αρχής. Διαγνωστικές πηγές του εκκλησιαστικού δικαίου συμπεριελήφθησαν επίσης εφόσον άπτονται ειδικότερων κλάδων της νομικής επιστήμης, δηλαδή του ουσιαστικού, δικονομικού, ποινικού, διοικητικού ή και συνταγματικού δικαίου (κατά την περίοδο της ανεξαρτησίας). Ως εκ τούτου αποδελτιώθηκαν οι νομοκάνονες, δηλαδή τα συλλεκτικά έργα της περιόδου τα οποία περιλαμβάνουν όχι μόνο εκκλησιαστικούς κανόνες, αλλά και πολιτειακούς νόμους⁷⁹, η εκκλησιαστική νομολογία η επιλύουσα ιδιωτικές διαφορές των υποδούλων, καθώς και ποικίλες άλλες νομικές πηγές οι οποίες πέραν του εκκλησιαστικού βίου αφορούν σε έννομες σχέσεις ιδιωτών ή κοινοτήτων (λ.χ.

79. Για την έννοια και τις συλλογές βλ. ενδεικτικά K. E. Zachariä von Lingenthal, «Die griechischen Nomokanones», *Mémoires de l'Académie Impériale de Sciences de St. Petersbourg*, 7e ser., 23/7, 1877, σ. 1-18· N. Μίλας (μετ. Μ. Άποστολόπουλος), *Τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1906, σ. 256-265· Ἀ. Χριστοφιλόπουλος, *Ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον*, τ. Α', Ἀθήναι 1952, σ. 51-56· H.-G. Beck, *Kirche und theologische Litteratur im byzantinischen Reich*, München 1959, σ. 145-147 (όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές)· Σπ. Τρωϊάνος, «Νομοκάνων "πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον". Ὁ ὑπ' ἀριθ. 8 κῶδιξ τῆς Λίνδου», ἀνάτυπο ἀπὸ *ΑΕΚΔ* 23 (1968), σ. 38-39.

was included in the bibliography of Gines' *Outline*, but the particular source was republished between 1978 and 2007, then, for reasons of completeness, the most recent publication is referred to. In such cases, the corresponding entry in Gines' *Outline* is likewise noted.

i) For a better understanding of the interrelation of the legal sources quoted and the historical and social context within which they were drafted, it was deemed useful to include at the end of this volume a chronological table of significant historical and legal events of the post-Byzantine period.

Lydia Papariga-Artemiadi

Director, Research Centre for the History of Greek Law

Translation: Euthymia Basdra - Judy Giannakopoulou

τα «τυπικά κτητορικά» με ιδιώτη ιδρυτή ή ανακαινιστή μονής, συμβάσεις έργου μονών με ιδιώτες, (ἀφιερώσεις) ιδιωτών ή κοινοτήτων σε μονές, κ.α.)⁸⁰.

στ') Σε κάθε λήμμα έχει αποδελτιωθεί το σύνολο των ελληνόγλωσσων νομικών πηγών οι οποίες δημοσιεύονται σε πλήρες κείμενο στην οικεία βιβλιογραφική ένδειξη⁸¹. Ως εκ τούτου ακολουθεί την χρονολόγηση των πηγών ένας γενικός χαρακτηρισμός, προσδιοριστικός του είδους των πηγών ή των βασικών κατηγοριών τους (λ.χ. ιδιωτικά ή νοταριακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, δικαστικές αποφάσεις, διοικητικά ή εκκλησιαστικά έγγραφα κ.ο.κ.). Εξάλλου, λόγω του όγκου του αποδελτιωθέντος υλικού η ευρετηρίαση των πηγών έγινε με κριτήριο την ευρύτερη νομική κατηγορία στην οποία υπάγεται η συγκεκριμένη πηγή ή τα κύρια νομικά χαρακτηριστικά της.

ζ') Όπως ακριβώς και στο *Περίγραμμα* του Δ. Γκίνη, αποσπάσματα των πηγών εκείνων, οι οποίες κρίθηκε ότι παρουσιάζουν ιδιαίτερο νομικό ενδιαφέρον, παρατίθενται εντός του σχετικού λήμματος. Τα κείμενα αυτά, είτε αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα ενός τύπου νομικών πράξεων της περιόδου (λ.χ. μισθώσεις αγροτικών ή άλλων προσοδοφόρων αντικειμένων, τύποι εμπράγματης ασφάλειας, δουλείες κ.ο.κ.) είτε μαρτυρούν επιβιώσεις διατάξεων του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου ή τοπικών θεσμών είτε εμφανίζουν αποκλίσεις ή ιδιομορφίες σε σχέση με τα ανωτέρω. Επίσης επελέγησαν προς καταχώριση αποσπάσματα σημαντικών νομικών κωδικοποιητικών έργων της μεταβυζαντινής περιόδου (*Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξοῦ*, ναυτικοί νόμοι,

80. Για την κατηγοριοποίηση-ευρετηρίαση των πηγών του εκκλησιαστικού δικαίου της μεταβυζαντινής περιόδου, οι οποίες άπτονται ειδικότερων κλάδων της θεολογίας (όπως η δογματική, η χριστιανική ηθική, η πατρολογία, η ποιμαντική, η εκκλησιαστική ιστορία κ.λπ.), θα έπρεπε να τηρηθούν εντελώς διαφορετικά κριτήρια. Για την όλη προβληματική πρβλ. και Κ. Πιτσάκης, «Οι ἀναστολές ενός φιλελεύθερου έκδοτη. Οι εκκλησιαστικές πηγές και ο Δ.Σ. Γκίνης», *Ο Έθραιστής* 26 (2007), σ. 295–298.

81. Επισημαίνεται ότι η πλειονότητα των περιλαμβανομένων στον παρόντα τόμο βιβλιογραφικών ενδείξεων φιλοξενεί πλήθος ανομοιογενών πηγών, δηλαδή πηγών που εντάσσονται σε ποικίλες νομικές κατηγορίες. Η ενδεχόμενη επιλεκτική καταχώριση μιάς ή ορισμένων από αυτές ανά λήμμα δεν θα ήταν αντιπροσωπευτική του συνόλου των περιλαμβανομένων πηγών. Η προβολή μεμονωμένων πηγών οι οποίες παρουσιάζουν για ποικίλους λόγους νομικό ενδιαφέρον πραγματοποιήθηκε μέσω της επιλογής και καταγραφής αποσπασμάτων πηγών (σχετικά με τα κριτήρια που ακολουθήθηκαν κατά την επιλογή αυτή βλ. κατωτέρω υπό ζ'). Από τον ανωτέρω κανόνα εξαίρεση έχει γίνει μόνον για ορισμένες περιπτώσεις έργων (λ.χ. Κυριακόπουλος, *Συντάγματα/Παπαμανουσόακης, Επιτομές κρητικής νομοθεσίας/Μάμουκας, Τα κατά την Αναγέννησιν Ἄρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας*) τα οποία περιλαμβάνουν ιδιαίτερα σημαντικές για την ιστορία του ελλητισμού αλλά και ετερόκλητες μεταξύ τους πηγές (συνταγματικά κείμενα, διοικητικά έγγραφα, αποφάσεις εθνικών και επαναστατικών συνελεύσεων, δικαστικές αποφάσεις, δικαιοπρακτικά έγγραφα, αλληλογραφία, κ.λπ.). Στις περιπτώσεις των έργων αυτών κρίθηκε χρησιμότερη η αποδελτίωση μεμονωμένων ή/και ομοειδών πηγών.

Νομικὸν Πρόχειρον Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου, Βακτηρία Ἀρχιερέων, Παράφραση τῆς Μικρᾶς Συνόψεως ἀπὸ τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά, *Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζοντίου*, κ.α.), των συνταγματικών κειμένων ἢ σχεδίων συνταγματικών κειμένων τα οποία εκπονήθηκαν ἀπὸ τις πρώτες εθνοσυνελεύσεις, αποσπάσματα αποφάσεων γενικών συνελεύσεων των («κοινῶν») του ξενοκρατούμενου ελλητισμοῦ, σωματείων και μυστικών ενώσεων που δεν αποτελοῦν σωματεία, αποφάσεων εκκλησιαστικών αρχῶν για ρύθμιση ζητημάτων αναγομένων στην ὕλη του οικογενειακοῦ και κληρονομικοῦ δικαίου, αποσπάσματα αποφάσεων κοινοτικών κριτηρίων η αιρετοκρισιακῶν αποφάσεων, αποσπάσματα προνομιακῶν ορισμῶν και ἄλλων σημαντικῶν φερμανίων του οθωμανοῦ κατακτητῆ (π.χ. περί συλλογικῆς ευθύνης των υποδοῦλων για ποινικά ἀδικήματα, κ.α.). Επιπλέον περιλαμβάνονται αποσπάσματα των πρώτων ελληνικῶν νόμων των σχετικῶν με καίρια οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της περιόδου (εθνικὲς γαίες–πρόσοδοι, προστασία των αρχαιοτήτων κ.α.), ιδιόμορφων διοικητικῶν εγγράφων (λ.χ. πιστοποιητικά «κοινωνικῶν φρονημάτων») πρώην πειρατῶν, φύλαξης εγγράφων εκστρατείας, συμφωνίες παραδόσεως πόλεως) κ.α.⁸³

στ´) Στις περιπτώσεις αναδημοσιεύσεως εγγράφων λαμβάνεται υπ’ ὄψιν η πρώτη χρονολογικῶς δημοσίευση, ὁπότε εντὸς παρενθέσεως τίθεται η παραπομπή στη βιβλιογραφικὴ ἔνδειξη ὅπου αναδημοσιεύεται η συγκεκριμένη πηγή. Εάν η πρώτη δημοσίευση ἔχει περιληφθεῖ στη βιβλιογραφία του *Περιγράμματος* του Δ. Γκίνη, ἀλλὰ ὑπάρχει ἀναδημοσίευση της συγκεκριμένης πηγῆς εντὸς των ετῶν 1978–2007, τότε για λόγους πληρότητας παρατίθεται στην παρούσα ἔκδοση η νεότερη δημοσίευση. Στις περιπτώσεις αυτές σημειώνεται η ἀντίστοιχη ἀναφορά στο σχετικὸ λήμμα του *Περιγράμματος* του Δ. Γκίνη.

η´) Για την πληρέστερη κατανόηση της ἀδιαμφισβήτητης ἀλληλουχίας η οποία ὑφίσταται μεταξύ των παρατιθέμενων νομικῶν πηγῶν, και τον συσχετισμὸ τους με το ἐκάστοτε ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο εντὸς του οποιῦ παραήχθησαν, κρίθηκε χρήσιμη η κατάρτιση ἐνός *Χρονολογίου* σημαντικῶν ιστορικῶν και νομικῶν γεγονότων της μεταβυζαντινῆς περιόδου το οποιῦ και παρατίθεται στο τέλος της ἐκδόσεως.

Λυδία Παπαρρήγα–Αρτεμιάδη
Διευθύντρια Κέντρου Ἐρεῦνης της Ἱστορίας
του Ἑλληνικοῦ Δικαίου της Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

83. Με δεδομένο ὅτι η ἀνά χεῖρας ἔκδοση ἀποτελεῖ συνέχεια και συμπλήρωση των προηγούμενων ἐκδόσεων του *Περιγράμματος*, ἀποσπάσματα νομικῶν πηγῶν τα οποία εἶχαν συμπεριληφθεῖ σε αυτά δεν καταχωροῦνται στον παρόντα τόμο. Για τις περιπτώσεις ἀναδημοσιεύσεων πηγῶν βλ. κατωτέρω ὑπὸ στοιχείο στ´.

The project would not have been launched and completed without the generous support, advice and encouragement of the Academician and member of the Supervisory Board of the *Research Centre for the History of Greek Law*, Prof. Menelaos Tourtoglou. We wish to express our gratitude to the President of the Academy and President of the Supervisory Board, Academician Prof. Apostolos Georgiadis as well as the members of the Supervisory Board, Academicians Professors Georgios Mitsopoulos, Emmanouel Roukounas and Epameinondas Spiliotopoulos for their unfailing aid throughout to the completion of the volume. The late Secretary of the Academy Academician Prof. Nikolaos Matsaniotis has agreed to include the volume in the series of *Pragmateiai*, the current Secretary Academician, Basileios Petrakos and the Secretary responsible for publications, Academician Prof. Panayotis Vokotopoulos were both supportive to the conclusion of the project.

Special thanks are due to the Directors and researchers of the *Research Centre for Modern Greek Dialects*, *Hellenic Folklore Research Centre*, *Centre of Research for Medieval and Modern Hellenism*, *Research Centre for the study of Modern Greek History*, the acting Director and personnel of the Academy's Library service, the *Gennadius Library*, and the *National Library of Greece* for their constant and consistent support in our bibliographical expeditions. Prof. Despoina-Irini Tsourka-Papastathi has kindly offered and contributed decisively to the refinement of the English translation of the Introduction. Two members of our staff have been particularly helpful in the preparation of the volume; Panoraia Kalobratsu for two years has promptly and patiently edited entries, typed and corrected extracts from documents and assisted in compiling the indexes; Helene Bazini-Nikolopoulou helped in the last stages of its production. Last but not least, thanks are due to all individuals who have helped in many different ways to the fruitful completion of the project.

Οι συντελεστές του νέου *Περιγράμματος* επιθυμούν να ευχαριστήσουν όλους όσους συνέδραμαν με οποιοδήποτε τρόπο στην ολοκλήρωση του προγράμματος και της εκδόσεως αυτής. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται πρωτίστως στον Ακαδημαϊκό και μέλος της Εφορευτικής Επιτροπής του *Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* κ. Μενέλαο Τουρτόγλου, τέως Πρύτανη του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, ο οποίος υπήρξε ο εμπνευστής και πολύτιμος αρωγός κατά την εκπόνηση αυτού του προγράμματος. Ιδιαίτερες επίσης ευχαριστίες απευθύνονται στον Πρόεδρο της Ακαδημίας Αθηνών και Πρόεδρο της Εφορευτικής Επιτροπής του *Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, Ακαδημαϊκό κ. Απόστολο Γεωργιάδη, στον Επόπτη του Κέντρου Ακαδημαϊκό κ. Επαμεινώνδα Σπηλιωτόπουλο και στα μέλη της Εφορευτικής Επιτροπής Ακαδημαϊκούς κ.κ. Γεώργιο Μητσόπουλο και Εμμανουήλ Ρούκουνα για την αμέριστη συμπαράστασή τους σε όλη τη διάρκεια των εργασιών του προγράμματος. Ευγνώμονες ευχαριστίες οφείλονται στον αείμνηστο Ακαδημαϊκό κ. Νικόλαο Ματσανιώτη, ο οποίος από τη θέση του Γενικού Γραμματέως της Ακαδημίας Αθηνών ενέταξε την έκδοση του νέου *Περιγράμματος* στη σειρά των *Πραγματειών της Ακαδημίας Αθηνών*, στον νυν Γενικό Γραμματέα, Ακαδημαϊκό κ. Βασίλειο Πετράκο, καθώς και στον Γραμματέα επί των Δημοσιευμάτων, Ακαδημαϊκό κ. Παναγιώτη Βοκοτόπουλο για την ένθερμη υποστήριξη που παρείχαν κατά την ολοκλήρωση των σχετικών εργασιών.

Αναγκαίες είναι επίσης οι ευχαριστίες στους Διευθυντές και στους ερευνητές των Κέντρων Ερεύνης των *Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων*, της *Ελληνικής Λαογραφίας*, του *Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού* και της *Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού*, στη Διευθύνουσα και στο προσωπικό της *Βιβλιοθήκης της Ακαδημίας Αθηνών*, στη Διευθύντρια και στο προσωπικό της *Γενναδείου Βιβλιοθήκης* και της *Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος* για τις διευκολύνσεις που μας προσέφεραν κατά την περισυλλογή του υλικού. Ένα θερμό ευχαριστώ απευθύνεται στην καθηγήτρια κ. Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη για την πολύτιμη συνεισφορά της στην θεώρηση της μετάφρασης της εισαγωγής του τόμου. Επίσης, εγκάρδιες ευχαριστίες οφείλονται στην επί διετία συνεργάτιδα ιστορικό κ. Πανωραία Καλομπράτσου, η οποία με ιδιαίτερη προθυμία και ζήλο συνέβαλε αποφασιστικά στις επί μέρους εργασίες του προγράμματος. Τέλος, παράλειψη θα ήταν να μην αναφερθεί και η βοήθεια που μας προσέφερε η νυν συνεργάτιδα εκπαιδευτικός κ. Ελένη Μπαζίνη-Νικολοπούλου στα τελευταία στάδια της έκδοσης του έργου.

ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

